Vairagya satak;
Kashi, 1890, Samvat - 1948

25379

(Same acc. no. contains another book with different title ~~number~~
Jagdishinyadhikaran dharana vashina bhavan). - Publisher -
Kashi Sanskrit Mudralaya.

वै·रा ॥श्रीगणेशाय नमः॥ विघ्नेशं मोक्षदातारं भैरवं भीतिनाशनं बुद्धिप्रदं ढुंढिराजं शिरसा नौमि सादरम् १ लंबोदरमुखं ध्यात्वा नत्वा कृष्णं सदाशिवम् वै
स·टी राग्य शतकव्याख्यां यथाप्रज्ञं करोम्यहं २ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नामूर्तिर्यस्य महात्मनः तस्मै कृष्णाय महते तेजोरूपाय वै नमः ३ इह खलु सकल वसु
१ धेशशिखामणी राजर्षिप्रवरः श्रीभर्तृहरिर्वैराग्यशतकमेवारभमाणो राजकुलोत्पन्नत्वात् राज्ञो नीतिशृंगारावप्यपेक्षिताव तः प्रथमं नीति
शृंगारशतके वैराग्यशतकावतरणरूपे निर्माय इदानीं वैराग्यशतकमेवारभमाणः स्वेष्टदेवं सदाशिवं तेजोरूपेण विशेषयन् नमस्करोति दिगिति
अयं श्लोकः सुनीतिशतके कृतव्याख्योपि तथाप्यस्मिन् प्रकरणे मंगलरूपेण लिखितत्वात् किंचिद्व्याख्यायते दिक्कालादिना अपरिच्छिन्नात

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानंतचिन्मात्रमूर्तये स्वानुभूत्येकमानाय नमः शांताय तेजसे १ बोद्धारो म
त्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमंगे सुभाषितं ॥ २ ॥

एवानंताच्चिन्मात्राच्चैत
न्यमात्रं रूपं यस्याः तादृशी मूर्तिर्देहो यस्य तस्मै नम इत्यन्वयः कथंभूता स्वानुभूतिः स्वानुभवः स एव मानं ज्ञापकं यस्य तस्मै शांताय निरुद्वेगा
य तेजसे तेजोरूपायेति १ बोद्धारो मात्सर्यसंयुक्ताः प्रभवो गर्वेण दूषिताः भाषितं सकलं लीनं देह एव न तु बहिः महतां गुणान् महत्त्वे वलीनाना लोकयशो
चन्नाहं बोद्धा इति बोद्धारः सदसद्विवेककर्तारोहमेव बहुज्ञोऽल्पज्ञं किमन्यं पृच्छेयमन्यस्मिन्नल्पज्ञत्वदोषदर्शनरूपेण मात्सर्येण ग्रस्ताः सर्पे
णाभेक इव निगीर्णाः प्रभवः सर्वेषां ग्रहणग्रहसमर्थाः मां धनादिसंपन्नमालोक्य सर्व एवायांतीति स्मयेन गर्वेण दूषिताः दुष्टांतःकरणाः अ
न्ये तदतिरिक्ताः अबोधेनाज्ञानेनोपहताः हतप्रायाः अतः सर्वमंगेष्वेव जीर्णं लीनं न बहिरन्येषु प्रसरतीति भावः ॥ २ ॥ २ ॥ रम· १

संसारजनितं वृत्तं सुखदं न कदाचन सुखरूपं भजेत्तस्मं यदीच्छेद्भक्तिमात्मनः संसारचरितं सुखरूपं न भवतीति तत्र लुब्धान् जनान् शिक्षन्नाह नेति संसा
रः संसरणरूपो जगदनेकव्यापारस्तत्रभवमनेकचरितं जनशतं नानाकर्तव्यरूपं कुशलं दृढं सुखरूपं न पश्यामि चलानां पदार्थानां फलमपि चलमे
व भवतीति भावः ननु स्वर्गादिजनकाश्वमेधादियागानां पुण्यानां सुखरूपस्त्वर्वोऽसः फलं श्रुतमेव कथं तेषां विपाकस्य भयजनकत्वं तत्राह विपाक
इति पुण्यानामपि कर्मणां विपाकः फलं मे मम विमृशतो विचारयतो भयमेव जनयति तत्र कारणमाह महद्भिः पुण्यौघैः पुण्यसमूहैः चिरका
लेन परिगृहीताः सम्यक् धृता विषया महान्तोऽपि स्वरूपतः फलदानतो वा विषयिणां रागिणां व्यसनं दुःखमेव जनयितुमुत्पादयितुं जायन्ते उत्पद्यं

न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः महद्भिः पुण्यौघैश्चिर
परिगृहीताश्च विषया महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ३ उत्खातं निधिशंकया क्षितितलं ध्मा
ता गिरेर्धातवो निस्तीर्णः सरितां पतिर्नृपतयो यत्नेन संतोषिताः मंत्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने नि
शाः संप्राप्तः काणवराटकोऽपि न मया तृष्णेऽधुना मुंच मां ॥ ४ ॥

तृष्णेति क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति भगवद्वचनाच्च ३
निखनेद्वसुधां शैले धमेद्धातून् सरेदौषधिः निस्तरेदुदधिं यद्वा तृष्णा शान्तिस्तु कुत्र तः वसुधादिखननादिक्रियाश्रान्तस्तत्क्रियाफलप्राप्त्यभावात्खिन्नो नि
वृत्तये तृष्णामेव प्रार्थयति उत्खातमिति इह निधिरस्तीति निधिशंकया क्षितितलं पर्यन्तमुत्खातं खनितं गिरेर्धातवो हरितालादयो ध्माताः अनेकौ
षधीयोगेन नीता पिताः सरितां पतिः समुद्रोऽपि पारतो रत्नादिलाभेच्छया अन्तःप्रवेशतो वा निस्तीर्णः सीमां लंघितः नृपतयो राजानोऽप्यनेकयत्ने
रूपायैस्तोषिताः तुष्टिं प्रापिताः मंत्राराधनेन वशीकरणे तत्परेण संलग्नेन मनसा श्मशाने शवसमीपे वह्व्यो निशाः नीताः अतिक्रान्ता एताः सुक्रि
यास्तु नराटकोऽपि नैव संप्राप्तो लब्धोऽतो मां हे तृष्णे अधुनेव शीघ्रं संत्यजेति प्रार्थना ४ ॥ ० ॥

लोभादनेकदेशेषु मनो भ्रमसि लोभ उपकृष्णस्मरणासंदेशसंभ्रमयामहारिशाम् परदेशादिगमनानेकसेवादिकरणसंतप्तहृदयामेव निंदति भ्रांतमि
ति अनेकं बहुप्रकारं दुर्गं गंतुमशक्यं विषमं पर्वताटव्यादिना एवंभूतं देशं प्रति भ्रांतं तत्र लिप्तं फलं तु किंचिदल्पमपि एकमपि वा न प्राप्तं नैव लब्धं किं बहु
प्रकारं वा न तु देशगमनमात्रं कृत्वा फलं तु कस्यचित्सेवां विना नैव भवतीत्याशंक्याह त्यक्त्वेति जातिर्ब्राह्मणक्षत्रादिः कुलं सत्कर्मादिनोत्पन्नं तं तत्तो वि
तमभिमानं नीचकर्माकरणरूपं त्यक्त्वा सेवापि कृता सापि निःफला फलशून्या मानो निमंत्रणादिपूर्वकमाह्वानसत्कारस्तद्रहितं यथास्यात्तथा भुक्तं
परगृहे आशंकया सह वर्तमानायातया तु ज्ञाभीत्येति शेषः हे तृष्णे दुर्मत्या यत्यापरूपं कर्म तत्र निरते निमग्ने अद्यापि पापकर्म कारयित्वापि न संतुष्य
सि अतः परं किं कारयिष्यसीति भावः ५ खलवाग्वाणविद्धोपि तत्सेवानिरतो भवेत् कृष्णसेवारतो नस्यायत्रानंदो निराश्रयः तृष्णातिगर्वीश्वतः

भ्रांतं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किंचित्फलं त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निःफला भुक्तं मानविवर्जितं पर
गृहे साशंकया काकवत् तृष्णे दुर्मतिपापकर्मनिरते नाद्यापि संतुष्यसि ५ खलालापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरैर्नि
गृह्यांतर्बाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा कृतश्चित्तस्तंभः प्रहसितधियामंजलिरपि त्वमाशे मोघाशे किमपरमतो नर्तयसि
मां ॥ ६ ॥

अथ मंतत्रानेकदुःखानि प्रदर्श्याशापामपि तानि दर्शयितुमाशां प्रार्थयते खल इति खलानां प्रतिक्षणं परच्छिद्रनिरीक्ष
काणामालापाः नीचसंबध्या रे दीन संतमत इत्यादिकपोच्चैराह्वानरूपाः सोढा अंगीकृताः कथमपि केनापि प्रकारेण तदाराधनपरैः तेषां
खलानामाज्ञायां संलग्नैरस्माभिरिति शेषः तेषां कटुवचनैरुत्थितं यद्दंतर्बाष्पं श्वासस्तं निगृह्य निरुध्येत्यर्थः मां दीनमन्यं वा दृष्ट्वा प्रहसिता धी
र्येषां तेषामपि चित्तस्तंभस्तद्वारणमंजलिः प्रणामश्च कृतः शून्येन सारहितेन मनसा तथापि हे आशे मोघा निःफला आशा इच्छादिक इतिवा
यस्याः सा त्वं किमपरं एतत्सर्वं कारयित्वा खलानां वरः मां नर्तयसि नर्तनं कारयसीति भावः ॥ ६ ॥ ६ ॥

Book 1.7

...STITUTE OF ADVANCED STUDY
Acc. No. 25377
Date 5-8-68

॥अथवैरागसतकसतिलकप्रारम्भः ॥ ॐ ॥

याञ्चाभंगभयेनयाञ्चादेहीतिप्रार्थनातस्याभंगोनाशः नदास्यामीति दातुर्वाक्येनतद्भयेनगद्गदंसवाष्पंगलत्पतत्त्यदतो वर्णतोवात्रुट्यत्त्दद्दिस्था
भिप्रायादन्यत्कथनेनभंगतांप्राप्नुवत् विलीनान्यस्पष्टान्यक्षराणियस्मिन् वाक्येतत् क्रियाविशेषणंवाकोमनस्वीजनः धीरः वदेत्देहीतिकथयेत्
त् स्वजाठरानलेनदग्धस्यजठरस्यार्थेस्वोदरपूरणायेत्यर्थः अत्रआकारप्रश्लेषः कार्योन्यथार्थभ्रंशः स्यात् ८ स्त्रीयानामरणंदृष्ट्वात्यक्ताभी
तिंमृतेः उमान्भवसागरपारयरुष्णवंद्रंसदाभजेत् मरणभयशंकितंपरुसंहृष्यति निवृत्ताभोगेच्छा पूर्वयथासीत्तथेदानींनास्त्यतोदेहेंद्रिय
वैकल्यात् निवृत्ताक्षीणापुरुषेषुमध्येयोवहुमानः सत्कारः सोपिविगलितः नष्टः पुरुषेतिसंसारिणांप्रतिसंवोधनंवा समानाः। स्ववयसः स्वर्या

याञ्चाभंगभयेनगद्गदगलत्त्रुट्यद्विलीनाक्षरैः कोदेहीतिवदेत्स्वदग्धज
ठरस्यार्थेमनस्वीजनः ८ निवृत्ताभोगेच्छापुरुषवहुमानोविगलितः समानाः
स्वर्याताः सपदिसुहृदोजीवितसमाः शनैर्यष्ट्युत्थानंघनतिमिररुद्धेचनयने
अहोधृष्टः कायस्तदपिमरणापायचकितः ९ ॥

११

ताः मृताः सपदीदानींयेवशिष्टाः सुहृदस्तेपिजी
वितंसमाजीवितंसमंसंपूर्णंयेषां अथवास्वजीवनतुल्यास्तेदुर्हृदस्तिष्ठंतुम्रियंतांवातैः किमित्यर्थः आसनादुत्थानंशनैर्नैवेगातदपियष्ट्याश्र
येणालयुडाधारेणानस्वतइत्यर्थः घनेननिविडेनतिमिरेणांधकारेणरुद्धेआवृतेनयने अहो आश्चर्यंतदपिसर्वेषांनिधनंदृष्ट्वापिस्वमरणारू
पोयोऽपायोनाशस्तस्मिन् चकितः शंकितः अहमपिमरिष्यामिकिमितिभीतइतियावत् ९ धात्राजनिर्मितासृष्टिर्जीविकानपयोविनाकृता
तः सर्वजीवानांजीविकादंहरिंभजेत् संसारिणांविविधहतोत्पत्तितेनैवकृतांविषमांवृत्तिंपर्यालोच्यशोचन्नाह ॥ ॥

हिंसेति हिंसाशून्यं जीववधारहितमयत्नलभ्यमशनमयत्नसाध्यं दधातीति धाता तेन धारकेण पोषकेण दुधात्र् धारणपोषणयोरिति स्मरणात् व्यालानां सर्पाणां मरुद्वायुरशनं भोजनं कल्पितं रचितं श्रीकृष्णं विना ब्रह्मणोऽपि धारणपोषणज्ञानं सम्यक् नास्तीति सूचितम् तृणांकुरभुजः पशवोऽपि अप्रार्थितलभ्यभोजनाः स्थलीशायिनः अकृत्रिमाभूमिः स्थली तत्र शयनशीलाः संसाररूपोऽर्णवः समुद्रस्तल्लंघने क्षमा समर्था धीर्येषां तेषां नृणां सा वृत्तिः कृता रचिता यामन्वेषयतां संपादयतां सर्वे गुणाः अन्वेषणादयः समाप्तिं विरामं यांति चत्नपोन स्थिरा भवंतीति भावः १० हरेर्ध्यानं सदा कार्यं जगतो नाशहेतवे भार्यादिविषयासक्तो न नयेत्कालमात्मनः उभयलोकसुखसाधनहीनं जनं निंदत्यात्मनिदर्शनमिषेणेति ईश्वरस्य सर्वनियंतुः प

हिंसाशून्यमयत्नलभ्यमशनं धात्रा मरुत्कल्पितं व्यालानां पशवस्तृणांकुरभुजः सृष्टाः स्थलीशायिनः संसारार्णवलंघने
क्षमधियां वृत्तिः कृता सा नृणां यामन्वेषयतां प्रयांति सततं सर्वे समाप्तिं गुणाः १० न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसा
रविच्छित्तये स्वर्गद्वारकपाटपाटनपटुर्धर्मोऽपि नोपार्जितः नारीपीनपयोधरोरुयुगलं स्वप्नेऽपि नालिंगितं मातुः केवलमेव
यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ११॥

११ ईश्वराणां जातावेकवचनं विधिवद्विधौ पूजाप्रकारे यो विधिर्नियमस्तेन न ध्यातं अन्यथा तु दरभरणानि मितं मरणापर्यंतं कंठेन ध्यातमेवेत्यर्थः किमर्थमित्याशंक्य तद्दर्शयति संसारस्य जननमरणप्रवाहरूपस्य विच्छित्तये उन्मूलनाय नाशायेत्यर्थः मुक्तिसाधनहीनत्वं प्रदर्श्य स्वर्गादिसुखसाधनहीनत्वं दर्शयति स्वर्गद्वारकपाटं दुरितं वर्त्तमानजन्मान्यजन्मकृतं वा तस्य पाटनमुन्मूलनं पुण्यकर्म प्रायश्चित्तादिजीवाभयदानादिरूपो यो धर्मः सोऽपि नोपार्जितः उद्यम्य न गृहीतः जगतः स्थूलसुखादपि हीनत्वं दर्शयति नार्याः पीनयोरतिवृद्धयोः पयोधरयोः स्तनयोर्युगलं द्वयं स्वप्नेऽपि नाश्लेषितं मातुर्यौवनमेव वनं तच्छेदे दूरीकरणे कुठाराः छेदनशस्त्राणि केवलं नैवान्यत्किंचित्कृतमिति भावः ११ ॥ ०॥ ॥

भोगादयस्तुनैवास्माभिः प्राप्तंनिधनंलब्धं तृष्णाजीर्णानमेहंतुजीर्णः कृष्णंकथंभजेभोगाःस्त्रगादयोनैवभुक्ताः किंतुतैःस्त्रगभिलाषैर्वयमेवभुक्ताः का
लोनयातोवयमेवयाताःयस्मिन्कालेयत्कर्मकर्तुमुचितंतत्कर्मविहीनोयातः मृतःकालस्तुभगवद्विभूतित्वात् वर्त्तत एव एवं सर्वत्रोहनीयंतपःकृच्छ्रा
दिस्वधर्माचरणंवा १२ क्षमादिसाधनैर्युक्तोस्यक्तानगृहसंयरः मुन्युक्तेकर्मणांकालेलुब्धैः कृष्णोनसेवितःगृहेयदुचितंभोजनादिसुखंतत्क्षमयान
क्षांतंकिंतुरोगादिपरवशेननसंतोषाद्व्यक्तंतुद्यात्यक्तमपिनशीतादयःसोढातपनोग्निः दारिद्र्यभावेननक्लेशात्शास्त्रीयंतुतपःपंचाग्न्यादिरूपंतु
नतप्तंतत्तत्कर्मतादशंकर्मकृतंनतत्फलैः तेषांतेषांकर्मणांफलैर्मुनिभिःकर्मोपदेष्टृभिः तज्जगत् एवनिश्चितंवंचितंतु ध्रीकृतमित्यर्थः १२ दुर्वर्णे

भोगानभुक्तावयमेवभुक्तास्तपोनतप्तंवयमेवतप्ताः कालोनयातोवयमेवयातास्तृष्णानजीर्णावयमेवजीर्णाः १२ क्षां
तंनक्षमयागृहोचितसुखंत्यक्तंनसंतोषतः सोढादुःसहशीतवाततपनाःक्लेशान्नतप्तंतपः ध्यातंवित्तमहर्निशंनियम
तःप्राणैर्नशंभोःपदंतत्तत्कर्मकृतंतदेवमुनिभिस्तैस्तैःफलैर्वंचितं १३ वलिभिर्मुखमाक्रांतंपलितैरंकितंशिरः
गात्राणिशिथिलायंतेतृष्णैकातरुणायते १४ येनैवांबरखंडेनसंवीतोनिशिचंद्रमाः तेनैवचदिवाभानुरहोदौर्ग
त्यमेतयोः १५

वदनंवल्याकेशैःशुक्लैःशिरोंकितं गात्रंतुशिथिलंसर्वंतृष्णातारुण्यमेत्यहो जरयाग्रस्तदेहस्यशिथिलांग्रिक
रक्रिया शिथिलंधींद्रियंजातंनस्यांतंविषयाध्वनः वार्द्धक्येपितृष्णाधिक्यंभवतीतिदर्शयतिवलीतिवलिभिर्मांसलताभिःआक्रांतंव्याप्तंपलितैः
सितकेशैःशिरःअंकितंचिन्हितंगात्राणिकरचरणाद्यवयवाः स्वक्रियासुकुंठीभवंति परंतुतृष्णायाएकामुख्यासातुतरुणायतेतारुण्यमेवाचरति
१४ महत्सुदुर्गतिंदृष्ट्वास्वस्मिन्नाप्मानंदूषयेत् इतिशिक्षाकृतासद्भिःपद्येस्मिन् विमलाशयैः अंबरखंडेनाल्पाभ्रेणसंवीतोवेष्टितस्तेनैवनवस्त्वंत
रेणादिवाभानुरपिएतयोरपियदादौर्गत्यंदैन्यंतदाकिंस्वस्मिन्निति भावः ॥ १५ ॥ ० ॥ ० ॥ ॥

गमनागमनं कुर्वन् रविर्हरति जीवितं सेवितं येर्हरेः पादकंजं तेषां सुजीवितम् जगदुन्मादं दुःखसहिष्णुतां कालज्ञानं च दर्शयति आदित्येति गतागतैर्गमना गमनैः उदयाचलादस्ताचलं प्रति गमनमागमनं तु ततः पुनरुदयाचलं प्रति एवंप्रकारैर्गतागतैरहरहः प्रतिदिनं जीवितमायुः क्षीयते पश्यति व्यापारै र्जगदनेकव्यवहारैः कथंभूतैर्बहुकार्यभारगुरुभिः बहूनि कार्याण्येव भाराः वोढुमशक्यास्तैर्गुरुभिर्महद्भिः कालो मरणं किंकियद्दायुर्गतं किमवशिष्ट मिति तु केऽपि रपि न विज्ञायते न विशेषेणानुभूयते जन्मादिमरणांतकर्म सर्वेषामात्मनोऽपि दृष्ट्वा स्वनेत्रगोचरीकृत्वापि त्रासो भयं नोत्पद्यते अनिष्टकार

आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः

कालो न विज्ञायते दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते पीत्वा

मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ७ दीना दीनमुखैः सदैव शिशु

कैराकृष्टजीर्णाम्बरा क्रोशद्भिः क्षुधितैर्नरैर्न विधुरा दृश्येत चेद्गेहिनी ॥

णात्कस्मिन्नपि न निवर्तत इति भावः तत्र हेतुमाह पीत्वेति मोहप्रचुरां प्रमादरूपां मदिरां पीत्वा जगद्भ्रमणशीलं उन्मत्तभूतं कर्तव्याकर्तव्यविचारशू न्यं जातमिति शेषः ७ अतिदीनमुखैः पुत्रैः पुत्रापत्नीकुटुंबरानभवेद्गेहिनी गेहे देहीति हकथं वदेत् पुत्रादिसंग्रहो विवेकिनाम पिदुःखद इ त्याह दीनेति दीनेभ्योऽपि अतिदीनानि मुखानि येषां तैः शिशुकैर्बालैराकृष्टं जीर्णमंबरं वस्त्रं यस्याः सा कथंभूतैः क्रोशद्भिः रुदद्भिरन्नार्थं रुदद्भिरन्यैश्च गृ हस्थैः क्षुधितैः विधुरातिदुःखवती एतादृशी गेहिनी भार्या चेत् यदि न दृश्येत मनस्विना जनेनेति शेषः ॥ ० ॥ ॥

वै॰ श॰ स॰ टी॰ ५

तुपत्रकलत्रादयः वस्त्रमाच्छादनं शतखंडमपीकं याजीर्णखंडानां प्रचुराशिय स्यां सा कंथैव नान्यत् हाहेति कष्टे वीप्सा तथापि सर्वप्रकारैर्हीनमपि जनं
विषयास्तदभिलाषान्न त्यजंति तन्नोनान्यत्र गच्छतीति भावः १८ विनिंद्यावयवा स्त्रीणां कविभिस्तु गुरूकृताः तन्नो रवं हृदि ध्यायन् रोरवं निरयं व्रजेत्
कविकृतमेव स्त्रीदेहगौरवं नान्यथेति दर्शयति स्तनाविति मांसग्रंथी मांसविकारौ तौ कनककलशाभ्यामित्युपमितौ इत्युपमानं प्रापितौ श्लेष्मणः क
फस्यागारं स्थानं मुखं तदपि ताद्दशमपि मुखं शशांकेन चंद्रेण तुलितं तुलनां प्रापितं स्रवत् मूत्रेण क्लिन्नमार्द्रं क्लिन्नमिति यावत् जघनं करि
वरस्यैरावतस्यान्यस्य वा करेण शुंडया स्पर्द्धितुं शीलं यस्य तत् मुहुः सदैव निंद्यं गर्ह्यं रूपं कविजनानां विशेषैः पूर्वोक्तैर्वा कैर्गुरुकृतं गौरवं प्रापित

वस्त्रं च जीर्णं शतखंडमयी च कंथा हा हा तथापि विषयान्न परित्यजंति १८ स्तनौ मांसग्रंथी कनककलशावित्युपमितौ मुखं
श्लेष्मागारं तदपि च शशांकेन तुलितं स्रवन्मूत्रक्लिन्नं करिवरकरस्पर्द्धि जघनं मुहुर्निंद्यं रूपं कविजनविशेषैर्गुरुकृतं १९
अजानन्माहात्म्यं पतति शलभस्तीव्रदहने समीनोप्यज्ञानाद्बडिशयुतमश्नाति पिशितम् विजानंतोप्येते वयमिह विपज्जा
लजटिलान्न मुंचामः कामानहह गहनो मोहमहिमा २० ॥ ॥ ० ॥ ० ॥

मितिभावः १९ नश्यंतो विषयाक्रांता नज्ञानविज्ञाविशेषतः पश्यंतोपि न तत्यागं कुर्वते मोहयोगतः कामत्यागोतिदुष्कर इत्याह अजानन्निति ती
व्रदहनस्य दीप्ताग्नेर्माहात्म्यं भस्मीकरणरूपं शलभः कीटविशेषस्तस्मिन्नेवाजानन् पतति सः प्रसिद्धो मीनोपि पिशितेन मांसेन युतं बडिशं लोह
कंटकम् अश्नाति खादति विजानंतोप्येतल्लोकप्रसिद्धं वयं च वित्तनाशविपद्रूपेण जालेन जटिलान् बद्धजटान् कामान् अभिलाषान् न मुंचामो न राम॰
त्यजामः अहह इति अतिकष्टं मोह महिमा गहनः अतिकठिनः ॥ २० ॥ २० ॥ ॥ ५

अशनंवसनंधात्रात्वक्फलेनिर्मितेजलं शयनंविपुलंभूमिःदुर्वाकंकिंवृथासहेत् अशनाद्यनायासलभ्योदुर्जनवाक्यसहनमनुचितमित्याहफलमि
ति ननुभोजनाद्यर्थंतत्सहनमेवोचितंतत्राह अशनायभोजनायतुफलमेवालंपूर्णंतथाचाहामरसिंहः अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकंस्यादितिमि
ष्टंपानाय सुलभंतोयंजलमेवतादृशंशयनमप्यवनिपृष्ठेभूमेरुपरिपरिधानाच्छादनेद्वेवस्त्रेअपेक्षितेतेतुवल्कलेएवाप्रार्थितेदृश्यात्तन्मते एवधनस्य
लवोलेशःसएवमधुमादकंपानंतेनभ्रांतान्यस्थिराणींद्रियाणियेषांतेषामविनयमपमानमनुसर्तुंस्वीकर्तुमहंतुनोत्सहे अन्येसहंतांचेत्तर्हिसहंतामि
ति २१ तेधन्यायैर्जगत्सृष्टं——————तेभ्योपियैर्वशीकृतं यैर्जितातृणवद्त्तमन्येभ्यस्तेतिदुर्लभाः स्वल्पस्वाम्येमदाधिक्यमनुचितमित्याह वि

फलमलमशनायस्वादुपानायतोयंशयनमवनिपृष्ठेवल्कलेवाससीच धनलवमधुपानभ्रांतसर्वेन्द्रियाणामविनयमनुमं
तुंनोत्सहेदुर्जनानाम् २१ विपुलहृदयैर्धन्यैःकैश्चिज्जगज्जनितंपुराविधृतमपरैर्दत्तंचान्यैर्विजित्यतृणंयथा इहहिभुवना
नन्येधीराश्चतुर्दशभुंजतेकतिपयपुरस्वाम्येपुंसांकएषमदज्वरः २२ त्वंराजावयमप्युपासितगुरुःप्रज्ञाभिमानोन्नताः।
ख्यातस्त्वंविभवैर्यशांसिकवयोदिक्षुप्रतन्वंतिनः ॥

॥ पुलहृदयैर्विस्तीर्णमानसैर्धन्यैःकृतपुण्यैःकैश्चिदेवजगज्जनितमुत्पादितंपु
राअपरैरेवतादृशैर्विधृतंपालितं अन्यैरुदारचित्तैस्तज्जगदन्येभ्योजित्वाऽन्येभ्योदत्तंयथातृणंतथात्रकैःज्ञात्वालोकेहिनिश्चितं अन्येधीराःसंतुष्टम
नसःचतुर्दशभुवनानिभुंजतेभुंजतिपालयंतिवाकतिपयपुरस्वाम्येद्वित्रिग्रामाधिकारेपुंसांकएषःमदज्वरोभिमानभारः २२ विरक्तोगुरुतोलब्धात्म
ज्ञानंभवतारकं राज्ञोहिधनिभिःसार्द्धंत्पत्क्षाभावंहरोन्यसेत् सार्द्धंनकुंविद्वाजानंप्रतिकथयति त्वमितित्वंतुराजावयमप्युपासितागुरोःसकाशात्त
थापप्रज्ञासदसद्विवेकिनीबुद्धिस्तदभिमानेनोन्नताउन्नतिंप्राप्ताविभवैर्गजतुरंगादिभिः त्वंख्यातःप्रसिद्धःनोस्माकंतुयशांसिकवित्वादिरूपाणिक
वयःपुराणवेत्तारःप्रतन्वंतिविस्तारयंतिहेमानदमानंद्यतिखंडयतीतितथातत्संबोधनेहेमानदइत्थंविचारेकृतेसति उभयोरप्यावयोरंतरंभेदोना

मितदूरं सन्निहितमेव तथापि यद्यस्मासु पराङ्मुखो उदासीनो भवसि तर्हि भव वयमप्येकांततः एकांतदेशे जनसंगशून्ये निस्पृहाः त्यक्ताऽखिलवासनाः संतः स्या
स्याम इति शेषः २३ उत्तरोत्तरतो दृष्ट्वा हानिं क्षितिभुजां ततः निस्पृहः शरणं प्राप्यात्याद्कं जहरेऽर्हते अभुक्तां पृथिवीं दृष्ट्वा पूर्वजैर्बहुभिर्नृपैः तल्लेशलाभेय
त्नं नु मंदाः कुर्वतीति नोद्धाः अल्पभोगिनो नृपान् दूषयति अभुक्तायामिति नृपशतैरनेकैः यस्याम् अभुक्तायां भुवि लोके दृष्ट्वा कथयति क्षणमात्रमपि न जाता तस्या एव
भुवो लाभे क्षितिभुजां राज्ञां क एव बहुमानो पि का अभिमानः न कोपीति भावः तस्या एव भुवो ांशस्याप्यंशे तस्याप्यवयवले शे एवं विभागे कृते सति किंचिन्मात्रे वयं भू
पत यद्यत्यभिमानवंतो भवंतीति विषादे कर्त्तव्ये वसरे जडाः मंदाः प्रत्युत इदानीं मुदं हर्षं स्वेष्व विदधति धारयंति यथा पुत्रविजविनाशो विषादसमये कश्चिद्धास

इत्थं मानदनातिदूरमुभयोरप्यावयोरंतरं यद्यस्मासु पराङ्मुखोसि वयमप्येकांततो निःस्पृहाः २३ अभुक्तायां यस्यां क्षणमपि
न जातं नृपशतैर्भुवस्तस्यां लाभे क इह बहुमानः क्षितिभुजां तदंशस्याप्यंशे तदवयवलेशेपि पतयो विषादे कर्त्तव्ये विदधति
जडाः प्रत्युत मुदं २४ मृत्पिंडो जलरेखया वलयितः सर्वोप्ययं नन्वणुः भागीकृत्य तमेव संयुगशतै राज्ञां गणा भुंजते दद्युस्ते दद
ते थवा किमपि नो क्षुद्रा दरिद्रा भृशं धिक् धिक् तान्पुरुषाधमान्धनलवं वांछंति तेभ्योपि ये ॥ २५ ॥ ९९ करोति तथा २४ लब्धां पृ
थ्वीं समुद्दिश्य युद्धं कृत्वा महाहवे भुज्यते राजभिस्तेभ्यो धनं वांछंति ता चाधिकं युद्धोपार्जितभूमिलवभोगिनः तदाश्रितांश्च निंदति मृदिति लघ्वभिप्राये
णाभूमेर्मृत्पिंडेन निर्देशः तथा समुद्रजलस्यापि रेखया निर्देशः वलयितः वेष्टितः नन्विति वितर्के सर्वोप्ययं पदार्थो दृश्यमानः अणुः लघुरेव तमेव
मृत्पिंडं भागीकृत्य स्वस्वभागं प्रकल्प्य तव तावद्भविष्यतीति निश्चित्य संयुगशतैरनेकयुद्धैर्लब्ध्वा राज्ञां गणाः समूहा भुंजते इति सूचितं ते क्षुद्रास्तुच्छा द
रिद्राः पीडिताः भृशं निरंतरं पूर्वं कस्मैचित् किंचिन्न दद्युर्दत्तवंतः इदानीं ददते नो वा तेभ्यो पि एतादृशेभ्यो पि राजभ्यो धनलवं वांछंति तान् पुरुषाधमा
न् राज्ञ श्च धिग्धिगिति नीचा उन्नतः पुनरित्यर्थः २५ ॥

गच्छतो वस्तुनस्त्यागे महत्सौख्यं प्रदर्शितं स्वेच्छया गमनं तस्य हन्तापं विदधद्भजेत् चिरतरं बहुकालमुषित्वावा संरुत्वा एते प्रसिद्धा विषयाः हि निश्चितं या
तारोऽवश्यं ध्रुवं यास्यंतीति तदा वियोगे विश्लेषे को भेदो यच्चेन भेदेन जनो मोहात्स्वयममून्नत्यजति ननु गमन शीलत्वात्स्वयमेव यास्यंतीति को लाभस्त
त्यागे इत्याशंक्य स्वयं त्यागे सुखं स्वेच्छागमने दुःखं दर्शयति स्वेच्छया व्रजंतो विषयाः मनसः परितः सर्वतस्तापाय भवंति स्वयं त्यक्ताः संतः शमं शांतं सु
खं अत एवानंतमपरिच्छिन्नं विदधति कुर्वंति १६ सर्वांगविकलस्यापि योषिदिच्छा गरीयसी शुनो दृष्टांततः स्पष्टीकृता लोकहितेच्छया कृशः देहेन
काणः एकेनाक्ष्णा हीनः खंजः पादेनैकेन श्रवणरहितः कर्णहीनः व्रणादियुक्तेन पुच्छेन विकलः क्लिष्टः व्रणी व्रणविशिष्टो गोऽत एव तत्र श्रवे

अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषया वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममून् व्रजंतः स्वातंत्र्यादतुलपरितापाय म
नसः स्वयं त्यक्ता ह्येते शमसुखमनंतं विदधति १६ कृशः काणः खंजः श्रवणरहितः पुच्छविकलो व्रणी पूयक्लिन्नः कृमि
कुलशतैरावृततनुः क्षुधा क्षामो जीर्णः पिठरककपालार्पितगलः शुनीमन्वेति श्वा हतमपि निहंत्येव मदनः १७ भिक्षाश
नं तदपि नीरसमेकवारं शय्या च भूः परिजनो निजदेहमात्रं ॥

णपूयेन क्लिन्नो व्याप्तः कृमीणां कुलान्यनेकजातयस्तासां श
तैरसंख्यातैरावृता तनुर्देहो यस्य सः क्षुधया क्षामो दुर्बलः जीर्णः वृद्धः पिठरको घटकपालं तस्मिन्नर्पिते कपोलगले येन सः यद्वा पिठरको घट
स्तत्कपालेऽर्पितं गलं येनेत्यर्थः एतादृशोपि श्वा शुनीमनु पश्चादेति गच्छतीति मदनकृतं चित्रं वीक्ष्याह अत एव सर्वहिंसकः यतो हतमपि सर्व
प्रकारैर्गलितांगमपि हंति हिनस्ति १७ अशनादिविहीनस्तु परिवारेण वर्जितः देहमात्रावशिष्टोपि विषये कुरुते स्पृहां विषयप्राबल्यमाह भि
क्षेति अनेकगृहयाच्ञया लब्ध्या भिक्षया अशनं भोजनं तदपि नीरसं मधुरादिरसवर्जितं तथाप्येकवारं न द्विः सायंप्रातर्मनुष्याणां भोजनं देव
निर्मितमिति भोजनस्य द्वैविध्यविधानत्वादेकवारमिति द्विरभावापोक्तं शय्या च भूः शयनोपकरणहीना परिजनः परिवारो निजदेहमात्रं न

एवनमर्थं दानतिं कुर्वद्भिः अतुलोऽस्य प्रमोद्दर्थो अभिमानस्तज्जनितेन ज्वरेणार्थो: भरः भारः का तुच्छो न कोपीति भावः २८ भिक्षाशनो दिक्वसनो भू
शय्यानशनेरतः कृष्णं च संस्मरन् कालं नयामि विगतस्पृहः भोजनाद्यर्थो यासो रथेत्याह अश्नीति वयं भिक्षामेवाश्नीमहि भुंजामः आशा दिगेव वासो
वसीमहि परिदध्मः मही पृष्ठे शयीमहि स्वपामः ईश्वरैः ऐश्वर्यसमर्थैः पुरुषार्थैः पुरुषैर्वा किं कुर्वीमहि किं करवामः २९ विदुषां राजभिः सार्द्धं साम्यं
तु सुतरां भवेत् यदि संतोषश्च कृत्स्नां तं वर्तितहरिचिंतने शक्तः स्वस्य च साम्यं दर्शयति त्वमर्थानां भोगसाधनद्रव्यधनानामीशिषे ईशिता भवसि वयमपि

अश्नीमहि वयं भिक्षामाशावासो वसीमहि शयीमहि महीपृष्ठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः २९ त्वमर्थानामीशिषे त्वं वय
मपि च गिरामीश्महे यावदित्थं शूरस्त्वं वादिदर्पज्वरशमनविधावक्षयं पाटवं नः सेवंते त्वां धनांधा मतिमलह
तये मामपि श्रोतुकामा मय्यप्यास्था न चेत्त्वयि मम सुतरामेष राजन् गतोस्मि ॥ ३० ॥ ० ॥

च गिरां सरस्वतीनामीश्महे ईशितारो भवामः अग्रेपि वक्ष्यमाणां यावत् तत्सर्वमित्यमयं प्रकारः कोव्यवहारो विचारे कृते सतीति भावः वादिनां प्रति
पक्षिणां दर्पस्य पोपो ज्वरस्तच्छमनविधौ शांत्युपाये त्वं शूरः समर्थो नः अस्माकमपि वैरींद्रियगणशमनेनाशनेविवेकरूपं पाटवं सामर्थ्यम
स्ति धनांधा धनप्राप्त्येगतविवेकास्त्वां सेवंते मतिमलहतये बुद्धिस्याज्ञाननाशाय उपनिषदादि श्रोतुकामाः मामपि सेवंत इति शेषः चेद्यदिमपि
आस्था निश्चयो न तथा त्वय्यपि न हे राजन् एषोहं सुतरां सम्यक्निश्चयं गतोस्मि प्राप्तोस्मि ॥ ३० ॥ ० ॥

सन्मानगलितेन स्वैयौवने विलयं गते परिवारे हरिः सेव्यो गंगातीरनिवासिना सर्वहानौ गंगातीरगिरिनिवास उचित इत्याह मानइति माने सत्कारे म्लापि
नि म्लानिं प्राप्ते सति खंडिते नष्टे च वसुनि द्रव्ये अर्थिन्यभ्यागते व्यर्थं प्रतिपूजिते सति बंधुजने पुत्रादौ क्षीणतां प्राप्ते परिजने अन्यस्मिन् परिवारे यौवने वश
नैर्नष्टे क्रमेण नाशं गते प्राप्ते सुधियां एतदेव केवलं युक्तं किं तत्तदाह यज्जन्हुकन्या गंगा तस्याः पयसा जलेन पूता ग्रावाणः प्रस्तराः यस्मिन् गिरींद्रे पर्व
ते तस्य कंदरे पादरी अल्पो गर्तः तस्मिन् कुंजे लतादिपिहिते स्थाने निवासः क्वचिदिति दौर्लभ्यं सूचितम् ३१ यथान्येषां प्रसादाय यतते मानवो निशं तथा
स्वांतस्थमात्मानं क्षणं नैव प्रसादयेत् पराराधनमुत्सृज्य स्वांतशुद्धौ यत्नो विधेय इत्याह परेति परेषामन्येषां चित्तानि बहुधा बहुप्रकारेणाराध्य संसे

माने म्लापिनि खंडिते च वसुनि व्यर्थे प्रयातेऽर्थिनि क्षीणे बंधुजने गते परिजने नष्टे शनैर्यौवने युक्तं केवल
मेतदेव सुधियां यज्जन्हुकन्यापयःपूतग्रावगिरींद्रकंदरदरीकुंजे निवासः क्वचित् ३१ परेषां चेतांसि प्र
तिदिवसमाराध्य बहुधा प्रसादं किं नेतुं विशसि हृदयं क्लेशकलिलं प्रसन्ने त्वय्यंतःस्वयमुदितचिं
तामणिगुणो विमुक्तः संकल्पः किमभिलषितं पुष्यति न ते ॥ ३२ ॥ ० ॥ ॥

व्य तेषामेव प्रसादं नेतुं स्वीकर्तुं तद्धृदयमेव विशसि कथंभूतं धनादिना क्लेशेन कलिलं मलिनं स्वयमुदिताश्चिंतामणीनां गुणाः शांतिसंतोषादयो
यस्मिन् तस्मिन् त्वयि अंतः प्रसन्ने सति सर्वसंकल्पोपि मुक्तः त्यक्तः स्यात् ते तव अभिलषितं वांछितं किं न पुष्यति पुष्टिं प्राप्स्यति किंतु सर्वमेवेत्य
र्थः ३२ पुण्येऽरण्ये वसन्वृत्तिं फलैरेव प्रकल्पय रुत्सम भक्तो न बहुधा सामग्री तत्र वांछिता हरिपूजनोपकरणस्य स्वतः सिद्धौ तत्पूजनमुपदिश
ति पुण्येति पुण्योत्पादके केवलगजव्याघ्रादिसेविते ऽरण्ये स्थितिः न तु तत्र परिचयः केनापि सह नास्ति तत्राह हरेरिति ॥ हर्षे हरिणोःस
ह परिचयः संबंधः तत्र जीवनोपायमुपदिशति फलैरेवमेध्यापनित्रानतुजीवहिंसया वृत्तिर्जीविका प्रतिदिवसं शयनायस्वदं ॥

प्रस्तरास्तल्पानि शय्या इतीयं एतावत्येव नाधिका सामग्री परिकरः हरस्य शिवस्य भक्तिं भजनं स्पृहयतामिच्छतां उपशांतं रागादिरहितमेकं निश्चलं मनो येषां तेषां वनं संगरहितं गेहं सदृशं समफलकमित्यर्थः ३३ अलक्षितो यं व्रजति कालो नावर्त्यते पुनः तन्नो चिंतं तु यत्कर्म तेन कुर्म्मसमर्चये त कालः पुनरावर्त्ती न तत्करणीयं चिंतितमन्यथैवाचरितमित्याह न आवर्त्तः पुनरागमनं यस्य सः कालः वृथा तदुचितकर्त्तव्यं विनैव व्रजति त तु न गणितं न विचारितं तस्मिन्काले याया दशाः क्लेशकारिण्यस्तास्ताः सोढाः अंगीकृताः दशा विशिनष्टि अनेकं व्यसनं दुःखं तस्य संपातः प तनं तेन विधुराः खिन्ना व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे इत्यमरसिंहोक्तेः अन्यस्मै कृतम पकारः आत्मनि किं पदस्ति किं पद्याचक्ष्मामः किं

स्थितिः पुण्यारण्ये सह परिचयो हंत हरिणैः फलैर्मेध्या वृत्तिः प्रतिदिवसतल्पानि दृषदः इतीयं सामग्री भवति हरिभ
क्तिं स्पृहयतां वनं वा गेहं वा सदृशमुपशांतैकमनसां ३३ अनावर्ती कालो व्रजति स वृथा तन्न गणितं दशास्तास्ताः सोढा
व्यसनशतसंपातविधुराः कियद्वा चक्ष्मामः किमिव वत नात्मन्यपकृतं किमस्माभिर्यावत्पुनरपि तदेव व्यवसि
तं ३४ अमीषां प्राणानां तुलितबिसिनीपत्रपयसां कृते किं नास्माभिर्विगलितविवेकैर्व्यवसितं ॥ ॥

ब्रूमः किं वत इति खेदे अस्माभिः पूर्वं यावत्कर्म कृतं तदेवेदानीमपि व्यवसितं कृतं किमिति निंदायां ३४ प्राणभंगुरत्वं प्राणानां प्रीणनाय अवि वेकिनाम् पुरो निजगुणालापं कृतवानाह सत्कविः कथंभूतानां प्राणानां बिसिनी कमलिनी तत्पत्रस्थितं पयो जलं तुलितं सदृशं येभ्यो यैर्वा तेषां रक्षणाय विगलितो नष्टो विवेकः सदसद्विचारो येषां तैरस्माभिः किं न व्यवसितं सर्वं कृतमित्यर्थः तदेव कृतं दर्शयति द्रविणमदेनाभिमा नेन निःशंकं निरंकुशं मनो येषां तेषां आढ्यानां धनिनामग्रे निजगुणकथाकथने यत्पातकं शास्त्रे लिखितं तदपि कृतं किमन्यत्कथनीयमिति भावः

नटादिसक्तं राजानं कुकथाश्रवणप्रियं आत्मानं तत्सदोनर्हं पश्यन्नाह कविः सुधीः नटाः प्रसिद्धाः विटा लंपटाः गायना गानचतुराः सत्यादितरं मि
थ्या तत्पक्षपातिनोऽसदाग्रहाः पाठांतरेण परद्रोहेऽहिता निबद्धा बुद्धिर्यैर्येषां वा ते नृपसद्मनि राजगृहे वयं के किमधिकारिणः न के पि स्तनभारेणो
न्नमिताः स्त्रियो योषितोपि न २६ पांडित्यं परतत्त्वासीत् सुधियां क्लेशहानिकृत् ततो धीविषयासक्तमनसां सुखहेतवे भगवदुक्तपांडित्यं सर्वकालेषु दुर्लभं मू
र्खो देहाद्यहंबुद्धिः पंडितो बंधमोक्षवित् विद्याप्राप्त्युत्तरोत्तरं ह्रासं दर्शयति पुराग्रे विदुषोभावो विद्वत्तापांडित्यं न कामलोभादिना मलिना धीर्येषां
तेषां क्लेशहतये देहात्मज्ञाननिवृतये आसीदित्यन्वयो बभूवेत्यर्थः असावेव विद्वत्ता कालेन गता सति विषयिणां कामिनां तत्सुखसिध्यै जातेति रो

न नटा न विटा न गायना न च सत्येतरपक्षपातिनः नृपसद्मनि नामके वयं स्तनभारोन्नमिता न योषितः २६ पुरा विद्वत्तासी
दमलिनधियां क्लेशहतये गता कालेनासौ विषयसुखसिध्यै विषयिणाम् इदानीं संप्रेक्ष्य क्षितिलवभुजः शास्त्रविमुखा
नहो कष्टं सापि प्रतिदिनमधोधः प्रविशति २७ स जातः कोप्यासीन्मदनरिपुणा मूर्ध्नि धवलं कपालं यस्योच्चैर्विनिहित
मलंकारविधये नृभिः प्राणत्राणप्रवणमतिभिः कैश्चिदधुना नमद्भिः कः पुंसामयमतुलदर्प्पज्वरभरः ॥ २८ ॥

षः इदानीं वर्त्तमानकाले क्षितिलवभुजः क्षितिलेशभोक्तॄन् तथा शास्त्रविमुखान् शास्त्रश्रवणरुचिवर्जितान् राज्ञः संप्रेक्ष्य प्रतिदिनमुत्त
रोत्तरमधस्तादेव प्रविशति गच्छति २७ अहो लोके धन्यं जनुरिह मृतस्यापि प्रभुणा शिवेनांगे यस्य परमरुचये भस्म निहितं इदानीं लोकेऽस्मि
न् कतिपयजनैः कामवशगैः कृते स्तोत्रे रम्ये त्वभिमतिरहो विस्तरतरा प्राणपोषणोद्यतलघुजनकृतस्तुतावभिमानोनुचित इत्याह स इति सप्र
सिद्धः जात उत्पन्नः कोप्यनिर्वचनीय आसीत्पूर्वं मदनरिपुणा शिवेन कपालं शिरोस्थि धवलमुज्ज्वलं मूर्ध्नि मस्तके निहितं धृतमत्यादरार्थमुक्त
मुच्चैरिति अलंकारविधये शोभार्थं प्राणत्राणे त्राणाय वा प्रवणा संलग्ना मतिर्येषां तैर्नृभिः तथा कैश्चिदेव नवहुभिः अधुना वर्त्तमानसमये

स्त्रीशर्करा शर्करिलःशार्करःशर्करावतिदेशःएवादिमा वेवमन्नेयाःसिकतावति अस्यार्थः शर्कराशर्करिलआदिमाविमोशब्दोदेशे एवंतिमोत्तरे
शादेशयोरेवसिकतावतिदेशेशब्दाउन्नेयाः उह्याःयथासिकतासिकतिलः देशेसैकतिकःसिकतावान्देशादेशयोरिति ३७ यद्गृहेवहवस्त
त्रएकस्तिष्ठतिदेहभृत् यत्रैकोवहवस्तत्रकालस्यगतिरीदृशीकालकृतवैचित्र्यंदर्शयतियस्मिन्गृहेअनेकःपुत्रकलत्रादिःक्वचित्कस्मिंश्चि
त्समयेएकोगृह्यन्योवानतिष्ठतिपत्रत्वेकस्तत्रवहवोऽतेचनैकोपिइत्थमनेनप्रकारेणाइमौरजनिदिवसौद्वावक्षौरथचक्रेइवदोलयन्

यत्रानेकःक्वचिदपिगृहेतत्रतिष्ठत्यनेकोयत्राप्येकस्तदनुवहवस्तत्रचान्तेननैकः इत्थंचेमौर
जनिदिवसौदोलयन्द्वाविवाक्षौकालःकाल्यासहवहुकलःक्रीडतिप्राणिसारैः ३८ अहौ
वाहारेवावलवतिरिपौवासुहृदिवामणौवालोष्ठेवाकुसुमशयनेवादृषदिवा तृणेवास्त्रैणेवा
ममसमदृशोयांतुदिवसाःसदापुण्येरण्येशिवशिवशिवेतिप्रजपतः ३९ ॥ ० ॥

भ्रामयन्कालीमारिकाशक्तिःतयासहकालोवन्हीकलापस्यसःक्रीडतिप्राणिसारैःप्राणिवलैस्वसह ३८ अहयादिस्त्रैणपर्यंतंसर्वत्रसमद
र्शिनं ममकृष्णभवेत्वांतहृदिसंस्मरतोनिशम् सर्वसाम्यंशिवभक्तिंचप्रार्थयति अहाविति अहौसर्पेभयानकेहारेकुसुमादिमाल्येआल्हादकेत
थारिपुसुहृदोरप्येवमर्थः मणौहीरकादौलोष्ठेमृत्तिकारेकेकुसुमशयनेसुखदेदृषदिप्रस्तरेदुःखदेतृणेअकिंचित्करेस्त्रैणेस्त्रीसमूहेसर्वत्रवाश
ब्दोनिश्चयार्थःएतेषुसर्वेषुसमेदृशौयस्यतस्यममशिवइतिमंगलनामवीप्सादरार्थाजयतोदिवसाःयांतुकालात्ययोभवत्विति ३९ ॥ ० ॥

राजद्वारे समाविश्य तत्त्याल वचनं कटु हित्वा सा तहरिद्वारमुपेयास्तत्समागमं राजद्वारसेवनस्यातिगर्ह्यत्वं दर्शयति नेति राजदर्शनसमयः काल
रद्वारीनायातः अधुना राज्ञो रहस्यविचारकालः प्रभुः नाद्याप्यद्य पर्यन्तं न निद्राति न स्वपिति अपूर्वं जनं द्रक्ष्यति चेत्तदा कुप्यतीत्येषां द्वारे एवंभूतं
वचस्तान पहाय त्यक्त्वा हे चेतः विश्वेशितुर्विश्वनियंतुर्देवस्य द्योतकस्य पदवीं मार्गं याहि प्राप्नुहि कथंभूतं वचः निर्दौवारिको द्वारपालस्तस्यनि
र्देयोक्त्या परुषं निष्ठुरं निःसीमा निर्मर्यादं संविद्ज्ञा घातस्याः परं स्थानं तदुक्तं ममरसिंहेन स्त्री संविद्ज्ञान संभाषा क्रियाकाराजि नाम सु इति ४०

नायातः समयो रहस्यमधुना निद्राति नाद्यापि हि स्थित्वा द्रक्ष्यति कुप्यति प्रभुरिति द्वारेष्वपेषां वचः चेतस्तानपहाय
याहि पदवीं देवस्य विश्वेशितुर्निर्दौवारिकनिर्दयोक्ति परुषं निःसीमसंवित्पदम् ४० तपस्यंतः संतः किमधिनिव
सामः सुरनदीं गत्वोदारान् दारान्त्यतपरिचयामः सविनयं पिवामः शास्त्रौघानुत विविधकाव्यामृतरसान्न वि
नाः किंकुर्मः कतिपयनिमेषायुषि जने ४१ ॥ ८८

नाना कर्तव्यता लोके नाना धीः पुरुषो भ्रमन् नैश्चल्येन तु दे
हादौ पक्षं श्रितातुरो भवत् अनेक कर्तव्यव्याकुलचित्तं जनं स्वदृष्टांतेन शिक्षयन्नाह तपेति तपस्यंतः स्वधर्माचरणं कुर्वंतः सुरन
दीं गंगां प्रति किमिति प्रश्ने निवसामो वा संकुर्मः उत पुनः किं गत्वोः सुचरितैरुदारान् दारान् परिचयामः सम्यक्तैः सहवसामः सच्छास्त्र वे
दांतादेरोघान् मोक्षाद्यमृतनिचयान् पिवामः उत किं वा अनेकप्रकारकं यत्काव्यं तत्र शृंगाराद्यमृतरसान्वा निमेषायुषि निमेषमात्रायुर्यस्य
तस्मिन् जन्यते इति जनो देहस्तस्मिन् निवसंतो वयं किं कुर्मः इति न विद्मः न जानीमः बहुकर्तव्यतादर्शनादितिभावः ४१ ॥ ॥
॥ ॥

वै॰रा॰ स॰टी॰ १०

गंगातीरेकुटीरेपितत्रापिगिरिसन्निधौ वसन्कस्मिन्नहनिध्यायेद्धरिणाःसहवासिनःउरुषोचितदासंततत्करणीयंचन्दर्शयतिगंगेतितत्तीरेनिकटेए
वतत्रापिहिमगिरिशिलायांबद्धपद्मासनेयेनतस्यकथंभूतस्यब्रह्मध्यानस्याभ्यसनमभ्यासस्तत्रयोविधिःप्रकारस्तेनयोगेनयाविहितानि
द्रांतांगतस्यप्राप्तस्यममतैर्दिवसैःकिमितिप्रश्नेकदाभाव्यंतेसुदिवसाःकदाभविष्यंतीतिभावःयत्रयेषुदिवसेषुनिर्विशंकाःत्यक्तभयाजरठावृद्धा
हरिणाःस्वीयंशृंगंमदीयांगेकंडूयंतेकंडूयनसुखंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ४२ संस्फुरत्कौमुदीयुक्तेगंगातीरेवसन्हरिम् संस्मरन्सर्वेशांतार्थःकालेन
पतिदुस्तरम् सुहृतेनमनोरथंस्वाभिलाषेणावरोयतिदिवःसरित् गंगातस्याःपुलिनेतटेक्वापिकस्मिंश्चित्सुखासीनाःवयंकदास्यामोभवेमर्

गंगातीरेहिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्यब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिनायोगनिद्रांगतस्य किंतैर्भाव्यंममसुदिव
सैर्यत्रतेनिर्विशंकाःकंडूयंतेजरठहरिणाःशृंगमंगेमदीये ४२ स्फुरत्स्फारज्योत्स्नाधवलितजलेक्वापिपुलि
ने सुखासीनाःशांतध्वनिषुरजनीषुद्युसरितःभवाभोगोद्विग्नाःशिवशिवशिवेत्यार्तवचसःकदास्यामोह
र्षोद्गतबहुलबाष्पप्लुतदृशः ४३ ॥

त्यन्वयःकथंभूतेपुलिनेस्फुरंत्याप्रकाशमानयावर्द्धमानयाज्योत्स्नयाकौमुद्या
धवलितंशुक्लीभूतंजलंयस्मिन्क्वरजनीषुकथंभूतासुशांतोनिवृत्तोध्वनिःशब्दोयासुवयंकथंभूताभवाभोगोद्विग्नाभवस्याभोगःपुनःपुन
रास्वादस्तेनोद्विग्नाभ्रांतचित्ताःत्रयोपिशिवशब्दाःसंबोधनमेवतिःसंबोधनेनार्तंदैन्यसूचकंवचोयेषांतेकदाचिद्भगवत्स्वरूपस्मरणाज
न्याद्धर्षादुद्गतंमंतःकरणान्निःसृतंयद्बहुलंबाष्पंसोष्मश्वासस्तेनप्लुतेसलिलेदृशौयेषांतेयत्रसविशेषणंवचःशब्दस्मृततीयांतपादःतत्राप्य
र्थःसपरंतुएतादृशेनवचसाकरणभूतेनवयंकदास्यामइतिविशेषः ४३ ॥ ० ॥ ॥ राम॰ १०

वीतव्रीडैर्गतलज्जैरस्माभिरिति शेषः ३५ नृपाणां संपदः सर्वा राज्यदारसपुत्रकाः कालेनैव कथामात्राः स्थिता भुवि नताः पुनः कालं तन्महिमानं वर्णा
यति भ्रातरिति अहो भ्रातरिति संबोधनं सौहार्देन लोकप्रति कष्टं महद्दुःखं तद्दर्शयति स नृपतिः राज्यादिना महान्महत्वं दर्शयति सामंतचक्रं अप्रतिह
ताज्ञारूपं समुद्रांतराज्यं तस्य राज्ञः सापि राजपरिषद्राजसभा चंद्रविंबवत् आननं यासां ताश्च स्त्रियः स च राजपुत्राणां निवहः समूहः उद्रिक्ताः उद्धताः
ते च वंदिनः स्तावकास्ताः कथाः राजजनोचिताः तत्सर्वं यस्य कालस्य वशात्स्मृतिपदं स्मरणस्थानं अपात् यातं पूर्वं तु दर्शनयोग्यं तदेवेदानीं स्म
रणस्थानं यातमिति शेषः तस्मै कालाय नम इति ३६ येभ्यो जनिर्मे जनिता ते गता नागता यतः केपि गत्वा ततः स्वांतस्वस्थं कृष्णं सदा स्मरन्ति कालो

यदाख्यानामग्रे द्रविणमदनिःशंकमनसां कृतं वीतव्रीडैर्निजगुणकथं पातकमपि ३५ भ्रातः कष्टमहो महान् स नृ
पतिः सामंतचक्रं च तत्पार्श्वे तस्य च सापि राजपरिषत्ताश्चंद्रबिंबाननाः उद्रिक्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते वंदिनस्ताः कथाः
सर्वं यस्य वशादगात् स्मृतिपदं कालाय तस्मै नमः ३६ वयं येभ्यो जाताः चिरपरिगता एव खलु ते समं यैः संवृद्धाः स्मृ
ति विषयतां तेपि गमिताः इदानीमेते स्मः प्रतिदिवसमासन्नपतनाः गतास्तुल्यावस्थां सिकतिलनदीतीरतरुभिः ३७

त्यन्नात्मनः शोचति वयमिति येभ्यः पित्रादिभ्यो वयं जाता उत्पन्नास्ते चिरेणालेन कालेन परिगता नष्टाः एवं खल्विति निश्चयपायोर्थकं द
ृत्वात् यैः समं सार्द्धं वर्द्धिता वृद्धिं प्राप्तास्तेपि स्मृतिविषयतां स्मरणयोग्यतां गमिताः प्राप्ताः पुनर्दर्शनायोगात् इदानीमेते ये वयमवशिष्टाः स्मः
ते वर्त्तामहे तेपि प्रतिदिवसमासन्नप्राप्तपत्यतनमायुः क्षयस्तस्मात् स्ति॥ कता विद्यते यस्यां सा सिकतिला तादृग्नदीतीरतरुभिर्वृक्षैस्तुल्यावस्थामेक
रूपतां गताः प्राप्ताः यद्वा सिकताप्रधानो देशः सिकतिलः तद्देशजा नदी तत्तीरं तरुभिः समानावस्थां याताः तथा चाहामरसिंहः ॥ ॥

तातेति सानुग्रहं संबोधनं संसरणं संसारः आसंसारं स्वजन-निधनसहितं त्रिभुवनमिदं दृश्यमानं श्रूयमाणं च चिन्वता अन्वेषता इच्छु तां विचारयताम
पि मध्ये तत्वस्मार्कं नयनपदवीं नेत्रमार्गं श्रोत्रस्य कर्णस्यापि वर्त्म पंथानं नागतः न श्रुतो न दृष्टो वेत्यर्थः सः कः योयं गाढो दृढो अंतःकरणे रूढः अभिमानो
यस्य सः क्षीवस्य मत्तस्यान्तःकरण हस्तिनः विषयरूपां करिणीं पत्नीं धत्ते स्वाधीनां करोति न तु शमादिना धर्तुं शक्यते तत्राह संयमरूपं परमालानं बंधनं आला
नं गजबंधनमित्यभिधानं तस्मिन्नपि लीलाचांचल्यं यस्याः ४६ धनाधिनाथहसितं कृशितं वर्ष्ममामकम् तावकं कृत्स्नपादाज्ञमाश्रितोहं भवाकुलः अ
र्थिनामेव धनिकहसितं नानर्थिनां विरक्तानामित्याह य इति ये जना धनपतेर्धनाधीशस्य पुराग्रे प्रार्थनापात्वात पादुःखं भजंतीति तज्ज्ञा जो वर्तते ये च पुनः
विषयाक्षेपेणाधिक्येन पर्यस्ता परितः सर्वतः अस्ता निरस्ता सद्भावे पुबुद्धिर्येस्य तस्मात्सकाशात् स्वस्मिन्नल्पत्वं दधति धारयंति अयं महानहमणुरिति

योयं धत्ते विषयकरिणीं गाढरूढाभिमानः क्षीवस्यांतःकरणकरिणः संयमालानलीलाम् ४६
ये वर्तंते धनपतिपुरः प्रार्थनादुःखभाजो ये चाल्पत्वं दधति विषयाक्षेपपर्यस्तबुद्धेः तेषामंतः
स्फुरतिहसितं वासराणां स्मरेयं ध्यानच्छेदे शिखरिकुहरग्रावशय्यानिषण्णः ४७ ॥ ॥

विचारयंतितेषां पुरुषाणां गतानां वासराणामन्तः स्फुरितं प्रकाशितं हसितमहं स्मरेयत्किमिति तान्वासराणि वहसंति अन्यथासिद्धे पदार्थे किमिमे
ऽवसन्ना अन्यथासिद्धत्वं स्वविशेषणेन दर्शयति कथंभूतोहं कदाचिद्ध्यानविच्छेदे विरामे सति गिरेः कुहरे कंदरायां ग्रावाणः पाषाणा एव शय्याः तत्र
निषण्णः उपविष्टः पद्मा प्रार्थनादुःखभाजो जनस्य ये वासराः कदाचित्स्वेषु दीर्घत्वं दधति विषयाक्षिप्तबुद्धेः पुरुषस्याल्पत्वं चापि दधति तेषां वासरा
णां हसितमित्यन्वयोऽन्यत्समानं ॥ ४७ ॥ ० ॥ ० ॥ ॥

विद्याद्रविणचिंतांतुस्त्रीभोगादिविचिंतनम् हित्वातुष्टमनाभूत्वाकृष्णचिंतापरोभवेत् भगवत्परोभूत्वाकालंनयेत्नविषयपरइतिशिक्षयन्नाहविद्येतिद्वै
तभ्रमकलंकरहिताविद्याउपनिषद्वेदांतादिसच्छास्त्रंभगवत्स्वरूपप्रतिपादिकातदुक्तंभगवतैकादशस्कंधेविद्यात्मनिभिदाबाध इतिसकलंकाकुतर्कशा
स्त्रादिरूपातुअधिगताप्राप्तातादृशंवित्तंधनमपिनोपार्जितंधर्मइष्टंधनंनृणांतत्रैवभगवतैवोक्तं अन्यथा अन्यायोपार्जितंतुअधिगतंमाताचपिताचपितरौ
तयोः पित्रोर्जनयित्रोःशुश्रूषापादसंवाहनादिरूपासमाहितेनैकाग्र्येणमनसानसंपादितानकृताकिंपुनः कायेनतदुक्तंभगवतादशमस्कंधेसर्वार्थसं
भवोदेहीजनितःपोषितोयतः नतयोर्यातिनिर्वेशंपित्रोर्मर्त्यःशतायुषा यस्तयोरात्मजःकल्पआत्मनावंधनेनचवृत्तिंनदद्यात्तंप्रेत्यस्वमांसंखादयंतिहि।
मातरंपितरंवृद्धंभार्यांसाध्वींसुतंशिशुंगुरुंविप्रंप्रपन्नंचकल्पोऽविभ्रच्छ्वसन्मृतइति आलोलेअतिचपले आयते अतिदीर्घेलोचनेयासांतासांता

विद्यानाधिगताकलंकरहितावित्तंनचोपार्जितं शुश्रूषापिसमाहितेनमनसापित्रोर्नसंपादिता आलो
लायतलोचनायुवतयःस्वप्नेपिनालिंगिताः कालोयंपरपिंडलोलुपतयाकाकैरिवप्रेरितः ४८ वितीर्णेसर्वस्वेतरुण
करुणापूर्णहृदयाः स्मरन्तः संसारेविगुणपरिणामावधिगतिं ॥ ॥ ॥ ॥

युवतयः नालिंगिताःस्वांगेननमेलिताःकिंत्वयंकालउभयलोकसाधकः परपिंडेपरदत्ताहारेलोलुपतयालुब्धतयाप्रेरितोव्यतीतोऽस्माभिरितिशेषः
केइवकाकैरिवयथातेआहारेएवलुब्धतयाकालोनीयतेतथास्माभिरपीत्यर्थः ४८ अखिलार्थेविनष्टेपिकरुणापूर्णमानसाः तएवयेवनेस्थि
ताः कृष्णंसंस्मरंतीहयेऽनिशम् सर्वस्वहानावपिनिपुणाभगवच्चरणाएवभवंतीत्याहवितीर्णइति सर्वस्वेसकलधनेवितीर्णेनष्टेसतिभगवतः
स्वस्मिन्स्वस्यचान्यस्मिन्वातरुणयाकरुणयापूर्णंहृदयंयेषांतेविगुणपरिणामावधिगतिंविगुणोदोषश्चपरिणामोंतश्चविगुणपरिणामौत
योरवधिः तस्यगतिंप्रवाहंसंसारेप्रतिक्षणसंसरणरूपेसारंत तज्जनितदुःखमनुभवंतो॥

वयंपरिणतापरिणाममन्तंप्राप्ताः शरत्कालीनचंद्रस्यकिरणाः यस्मिन् ऽरण्योत्पादके अरण्ये स्थितात्रियामां रात्रिं नेष्यामः किंभूताः संतः हरस्वचरणैस-
लग्नंपवित्तितदेवशरणं गृहंरक्षकं वायेषां शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरसिंहोक्तेः ४९ धनिनांचविरक्तानां साम्यंस्यात्मनसिस्थिरे यदृच्छालाभतुष्टा-
नां कृष्णपादाब्जसेविनाम् विरक्तरक्तयोः संतोषेसाम्यमाह वयंविरक्ताः वल्कलैस्तुष्टास्त्वं रक्तोलक्ष्म्यातुष्टः इहास्मिन्विचारेउभयोः परितोषः सम
एवविशेषस्तुनिर्विशेषः विशेषराहित्यमेवनान्यः नन्वहंधनवान्त्वंतद्रहितः तत्राहयस्यतृष्णाविशालासएवदरिद्रः दरिद्रोयस्त्वसंतुष्टइतिभा-

वयंपुण्येरण्येपरिणतिशरच्चंद्रकिरणैस्त्रियामांनेष्यामोहरचरणचित्तैकशरणाः ४९ वयमिहपरितुष्टाव-
ल्कलैस्त्वंचलक्ष्म्यासमइहपरितोषोनिर्विशेषोविशेषः सतुभवतिदरिद्रोयस्यतृष्णाविशालामनसिचपरितुष्टे
कोर्थवान्कोदरिद्रः ५० यदेतत्स्वाछंद्यंविहरणमकार्पण्यमशनं सहार्यैःसंवासःश्रुतमुपशमैकव्रतफल-
म् मनोमंदस्पंदंबहिरपिचिरस्यापिविमृशन् नजानेकस्यैषापरिणतिरुदारस्यतपसः ५१ ॥

((बहुवचनाच्चमनसि

संतुष्टेसतिकोप्यर्थवान्न कोपिदरिद्रइति ५० स्वाधीन्येनमहीमारोत्याहारोयाच्ञयाकृतः विचारः सद्भिरावासोमहतस्तपसःफलं स्वाछंद्या-
दिकंतपसैवभवति नान्यथातत्वीयंतपःसंभावयति यदेतन्ममान्यस्यवास्वाछंद्यंस्वाधीनत्वं विहरणं अकार्पण्यंयाच्ञयाविनाऽशनंभोज-
नं आर्यैर्विद्वद्भिःसहैकत्रवासःस्थितिः श्रुतःप्रसिद्धोयःउपशमः शान्तिःसैवैकंमुख्यंव्रतंनियमः सिद्धिः बहिरपिप्रवृत्तंमनः मंदःस्पंदोगतिर्य-
स्यतत्तत्विमृशन्विचारयन्नपिनजानेचिरस्यबहुकालीनस्यउदारस्यबहुप्रदस्यकस्यतपसः एषाऽत्र पूर्वोक्तापरिणतिः परिणामःपरिपाक इत्यर्थः

महादेवोहिदेवोस्तिसरिदस्तिचजान्हवी वासोगिरिगुहावासोहरितंतत्रनरःस्मरेत् विरक्तानांसर्ववस्तुनोन्यथासिद्धत्वंदर्शयति महादेवःशिवोदेवःपू
ज्यःस्नानाद्यर्थंसरिदपेक्षितासातुसैवप्रसिद्धामरसरिद्गंगागुहाकंदराएवागारंगृहंवसनंवस्त्रंताअन्यथासिद्धाहरितोदिशः अयंकालःशुभसूच
कःसुहृन्मित्रंइदंसर्वव्रतंनियमोदैन्यव्रतमयाचितमित्यर्थः इदमन्यत्कियत्किंवक्ष्यामःकथयिष्यामःवटविटपोवटवृक्षःदयिताप्रियापत्नीस
एवास्तुनान्येतिपाठांतरेतुतस्यवट स्यसेकःसिंचनंदयिता ४४ आशापाशाद्रतोलोकोविशोकोनभवेत्क्वचित् यस्तुतत्पाशमुन्मुच्यभजन्नात्म
सशोकजित् पूर्वस्लोकोक्तसर्वसिद्धावाशामपहाययोगिनोनंदंत्यन्येतस्यामेवमज्जन्त्यतआशानदीरूपकेणावर्णयति आशेतिप्रारब्धप्राप्तेप्यधि

महादेवोदेवः सरिदपिचसैवामरसरित् गुहाएवागारंवसनमपिताएवहरितः सुहृद्वाकालोयंव्रतमिदमदैन्यव्रतमि
दंकियद्वावक्ष्यामोवटविटपएवास्तुदयिताः ४४ आशानाममनदीमनोरथजलातृष्णातरंगाकुलारागग्राहवतीवित
र्कविहगाधैर्यद्रुमध्वंसिनी मोहावर्तसुदुस्तरातिगहनाप्रोत्तुंगचिंतातटीतस्याः पारगताविशुद्धमनसोनंदंतियोगी
श्वराः ४५ आसंसारंत्रिभुवनमिदंचिन्वतांताततादृक्नैवास्माकंनयनपदवींश्रोत्रवर्त्मागतोवा ॥ ॥

केच्छाआशासैवनदीमनोरथएवजलंयस्यांसातृष्णारूपैस्तरंगैराकुलाक्षुभितारागोभिलाषःसएवग्राहोविद्यतेयस्यांसाग्रहाद्ऽर्थेसंशयोवितर्क
एवविहगोपक्षीयस्यांधैर्यंसंतोषःसएवद्रुमस्तत्ध्वंसनशीलानष्टेवस्तुनिविषादोमोहस्तद्रूपेणावर्तेनसुदुस्तराततेमशक्या अतएवातिगहना ।
कठिनाप्रोत्तुंगाअत्युच्चामहतीचिंता एवतटंयस्यांतस्याःपारंगताः त्यक्ताशाः अतएवविशुद्धंमनोयेषांतेयोगिनःनन्दंतिहर्षंप्राप्नुवतीत्यर्थः ४५
असारभूतंभवनंत्रिषुकालेषुनस्थिरं तत्रलब्धाजनःप्रार्थ्यमम्मरैः शास्त्रमाश्रयेत् विषयनिग्रहस्यातीवदुःसाध्यतांदर्शयति ॥आसंसारमिति

वै॰श॰ अलक्षितात्रजंतीहस्तीयैरन्यैश्चयोगिनः नानातर्कवचोभिश्चनहृष्टाकुपितानचयोगिनांगतिंदर्शयति अयंजनः किमितिमस्तेचांडालोंऽत्यजअ
१२ थवाद्विजातिर्ब्राह्मणादिः शूद्रःप्रसिद्धःतापसःतपश्चरणशीलः अथवातत्त्वविवेकेनतत्त्वविवेचनेनवापेशलानिपुणामतिर्यस्यसः किंको
पियोगीश्वरोयोगनिपुणः इत्यनेनप्रकारेणउत्पन्नेनकिमित्यादिशब्देनयोविकल्पस्तज्जल्पेनकथनेनमुखरैर्बहुकथनशीलैर्जनैः संबोध्यभा
षमाणाउच्चार्यमाणाः असत्कुर्वंतैनैवक्रुद्धाः सत्कुर्वतेनैवतुष्टमनसः हर्षितहृदयायोगिनोसावधानमनसःस्वयंस्वेच्छयापथिमार्गेयान्तिवि
चरंतीत्यर्थः ५४ इंद्रियार्थान्परित्यज्यजीविताशांभवेरतिं अनेकभवदुःखस्यभंजनंक्षमामाश्रयेत् उन्मार्गप्रवृत्तिंवारयन्सन्मार्गप्रवृत्तिमुपदि

चांडालःकिमयंद्विजातिरथवाशूद्रोथकिंतापसः किंवातत्त्वविवेकपेशलमतिर्योगीश्वरःकोपिकिम् इत्युत्प
न्नविकल्पजल्पमुखरैः संभाष्यमाणाजनैर्नोक्रुद्धापथिनैवतुष्टमनसोयांतिस्वयंयोगिनः ५४ एतस्माद्वि
रमेंद्रियार्थगहनादायासदादाश्रुचश्रेयोमार्गमशेषदुःखशमनव्यापारदक्षंक्षणं शांतंभावमुपैहिसंत्यजनि
जांकल्लोललोलांगतिं भूयोमाभजभंगुरांभवरतिंचेतःप्रसीदाधुना ॥ ५५ ॥ ॥ ० ॥

शति एतस्मात्प्रत्यक्षतयादृश्यमानादिन्द्रियार्थस्तत्तदिन्द्रियविषयःतदेवगहनंनिविडंवनवद्दुःखदंतस्मादायासदात् आयासेनश्रमेणसाध्या
त् ओश्रुशीघ्रंचकारःपादपूरणार्थः विरमनिवृत्तोभवस्वात्मीभावंस्वस्वरूपंविचाररूपंश्रेयोमार्गंमोक्षमार्गंक्षणंक्षणमात्रमप्युपैहिप्राप्नुहिक
थंभूतंसमस्तदुःखस्यशमनरूपेव्यापारेदक्षंसमर्थंकल्लोलवज्जलतरंगवत् लोलांचपलांविषयंप्रतिनिजांगतिंगमनंत्यजभूयःपुनःभवेर राम॰
तिंप्रीतिंभंगुरांभग्नस्वभावांहेचेतःमाभजप्रसीदप्रसन्नंभवाधुनाइदानीमेव ५५ ॥ ० ॥ ० ॥ १२

फलैरेवौदरीं वृत्तिं भूशय्यां तृणवल्कलैः वासो विधाय कृष्णस्य पादपद्मे रतिं कुरु धनिकसंगमनोविभंगाविषण्णो वनवासमिच्छति अरण्यैरिति कश्चित्पु
रुषः धनिकसंगविषण्णः स्वप्रियां पत्नीं मनोवृत्तिं वा प्रार्थयति सर्वांशांत्यक्त्वोत्तिष्ठ वयमधुना वनमेव यामो यास्यामः ननु तत्र भोजनादिकं कथं स्या
त्तत्राह प्रकृष्टो नयो विद्यते यस्याः तां संबोध्य कथयति वन्यैः अरण्यैः अंतःकरणपवित्रकारिभिर्मूलफलैः सह प्रीतिं वृत्तिं कुरुष्व अंगीकुरु भूशय्यया
नवीनैर्वल्कलैश्च सह कथंभूते रंभिः अकरुणे रक्तत्रिमैः क्षुद्राणां तुच्छानां अविविकेनां विचारेण मूढं कर्तव्यविचारशून्यं मनो येषां तेषामी

अरण्यैर्मूलफलैः प्रियैः प्रणयिनि प्रीतिं कुरुष्वाधुना भूशय्या नववल्कलैरकरुणैरुत्तिष्ठ यामो वनम् क्षुद्राणामवि
वेकमूढमनसां यत्रेश्वराणां सदा वित्तध्यानविवेकविह्वलधियां नामापि न श्रूयते ५६ मोहं मार्जय तामुपार्जय
रतिं चंद्रार्द्धचूडामणौ चेतः स्वर्गतरंगिणीतटभुवामासंगमंगीकुरु को वा वीचिषु बुद्बुदेषु च तडिल्लेखासु च स्त्रीषु
च ज्वालाग्रेषु च पन्नगेषु च सरिद्वेगेषु च प्रत्ययः ५७ ॥

श्वराणां धनिनां यत्र यस्मिन्वने सदा सर्वस्मिन्काले चित्तध्याने
तत्प्राप्त्युपायो विवेको विचारस्तेन विह्वला दुर्बला धीर्येषां पाठांतरे वित्तमेव व्याधिः रोगस्तस्माद् विवेकेनाज्ञानेन तेषां नामापि न श्रूयते किं पुनः सं
भाषणादिकमित्यर्थः ५६ अपसार्य जगन्मोहं गंगावासं प्रकुर्वतां चंद्रचूडामणेः पादकंजे कार्या रतिः सदा मोहं वैकल्यं मार्जय दूरीकुरु चंद्रार्द्ध
चूडामणिर्यस्य तस्मिन् तां रतिं प्रीतिं स्वर्गतरंगिणी गंगा तस्यास्तटरूपा भुवस्तासां मध्ये कापि वासमंगीकुरु वीचीषु तरंगेषु बुद्बुदेषु तद्विकारेषु त
डिल्लेखासु विद्युत्सु स्त्रीषु ज्वालाग्रेषु दीप्तवह्निषु पन्नगेषु सर्पेषु सरिद्वेगेषु च एतेषु सर्वेषु कः प्रत्ययः प्रतीतिर्न कोपीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

योषित्संगं परित्यज्य प्रज्ञा कार्या च सत्यये येन गच्छन्नुपमान्याति श्रीकृष्णचरणान्तिकम् हे वुधाः सदसद्विवेकिनः योषितां संगो यस्मिन् तस्मात्सुखा
त् विरमत विरक्ता भवत प्रतिक्षणभंगुरात् क्षणध्वंसिनः करुणा दया मैत्री मित्रक्रिया प्रज्ञा प्रकृष्टा बुद्धिः ता एव वधूजनास्तेषु संगमं सहवासं कुरुत नर
कस्येहावेक्षा एव आराकर्तरीत पाक्रान्तं घनयोः पीनयोः स्तनयोर्मंडलं तत्राशरणं गृहं खलु निश्चितं न कुरुत रणान्ती शब्दायमाना मेखला क्षुद्र
घंटिका यस्मिन् तच्छ्रोणीविंवं कटिमंडलं अथवा पुनः मा चिंतयेति शेषः ५८ अग्रे पश्चात्पार्श्वतो वा यदि शृंगारसंपदः तदा तु विषये रागो नो चे
त्कृष्णे मनःस्थितिः विषयेभ्यो निर्विकल्पसमाधेः श्रेष्ठत्वं दर्शयति अग्र इति अग्रे पुरः गीतं गानं सरसकवयः रसशास्त्रसंपन्नाः पार्श्वतो वामदक्षि

विरमत वुधा योषित्संगात्सुखात्क्षणभंगुरात् कुरुत करुणामैत्री प्रज्ञावधूजनसंगमं न खलु नरके हाराक्रान्तं घनस्त
नमंडलाशरणमथवा श्रोणीविंवं रणन्मेखलम् ५८ अग्रे गीतं सरसकवयः पार्श्वतो दाक्षिणात्याः पृष्ठे लीलाव
लयरणितं चामरग्राहिणीनाम् यद्यस्त्येवं कुरु भवरसास्वादने लंपटत्वं नो चेच्चेतः प्रविश सहसा निर्विकल्पे समा
धौ ५९ मातर्लक्ष्मि भजस्व कंचिदपरं मत्प्रार्थिनी मा स्म भूः भोगेभ्यः स्पृहयालवो न हि वयं का निस्पृहाणामसि ॥

णभागे दाक्षिणात्याः दक्षिणदेशभवाः कवीनां विशेषणं स्त्रियो वा तद्देशस्त्रीणां चातुर्यं लोकप्रसिद्धं पृष्ठे तु चामरहस्तस्त्रीणां लीलया वल
यानां कंकणानां रणितं शब्दः यद्येवं पूर्वोक्तं सर्वं स्यात्तदा हे चेतः त्वं विषयलंपटं भव भवरसस्य विषयस्यास्वादनं च कुरु नो चेत्तदभावे निर्विक
ल्पे द्वैतभ्रमरहिते समाधौ चित्तैकाग्र्ये सहसा शीघ्रमेव प्रविशेति शिक्षा प्रार्थना वा ५९ श्रियः संप्रार्थनां हित्वा न त्वा तां निस्पृहो जनः भिक्षाशनं प्र
कुर्वाणः कृष्णं ध्याते सदा स्मरेत् हे मातर्लक्ष्मि कंचिदपरं धनार्थिनं भजस्व धनदानेन तुष्टय मत्प्रार्थनावती मा स्म भूर्मा भव यतो भोगेभ्यः स्पृहयालु
वस्तदीक्षावंतो वयं न हि निश्चितं निस्पृहाणां धनेच्छारहितानां कासि न किंचिदित्यर्थः तर्हि तव जीविका कथं स्यात्तत्राह ॥ ॥

नभोगानचताऽरुण्यंनचायुःसुस्थिरंनृणां इतिज्ञात्वामनोधार्यंयोगाधीशेहरौनृभिः भोगादिसर्वमस्थिरंज्ञात्वायोगेचित्तंनिदध्यादित्याहभोगास्वा
भिलषिताःमेघस्यवितानोविस्तारस्तन्मध्ये विलसंतीयासौदामिनीविद्युत्तद्वच्चचलाःचपलाःअतिशीघ्रविनाशिन इत्यर्थःआयुस्तुवायुनाविघट्टिताद्
तस्ततश्चालितायोजितावाअभ्रपटलीमेघसमुदायस्तन्मध्येलीनगुप्तंअंबुजलंतद्वद्भंगुरंनष्टप्रायंयथातत्रजलंलीनतयावर्ततेअपिनदृश्यतेतथा
प्रतिक्षणंस्तन्नदृश्यते पूनोभावोयौवनंतस्यलालनाउत्पादनंलोलालालनसमयेपिचपलाधैर्येणइंद्रियादिनिग्रहेणसमाधिनाचित्तैकाग्र्ये
णयासिद्धिस्तयासुलभेकर्तुंशक्येयोगेभगवत्प्रापकेबुद्धिंनिश्चयात्मिकांविदध्वंसम्यक्धारयध्वंहेबुधाःसदसद्विवेकिनः ५२सकपालकरो

भोगामेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचंचला आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीलीनांबुवद्भंगुरं लोलायौवनलाल
नातनुभृतामित्याकलय्यद्रुतंयोगेधैर्यसमाधिसिद्धिसुलभेबुद्धिंविदध्वंबुधाः ५२ पुण्येग्रामेवनेवामहतिसितपट
च्छन्नपालींकपालीमादायन्यायगर्भद्विजहुतहुतभुक्धूमधूम्रोपकंठं द्वारंद्वारंप्रवृत्तोवरमुदरदरीपूरणाय
क्षुधार्तोमानीप्राणीसधन्योनपुनरनुदिनंतुल्यकुल्येषुदीनः ५३ ॥

९९ भूत्वानरोग्रामेवनेपिवाभिक्षयाजीवनंकुर्य्या
न्नत्समैर्बंधुभिःसहमानीजनोऽकार्यंकार्यंकरोतिनस्वीयेषुदीनोभवतीतिसूचयन्नाहपुण्येत्यादिकेतीर्थविशिष्टेग्रामेमहतिविस्तीर्णेवनेसि
तेनपटेनवस्त्रेणाच्छन्नाआच्छादिताकपालीपिधानंयस्यास्तांकपाली अल्पंकपालंकपालीघटखंडःस्त्रीस्यात्काचिन्नरणाल्यादिविवक्षापञ्च
येपदीत्यमरसिंहोक्तेःआदायगृहीत्वान्यायोनीतिर्गर्भेहृदयेयेषांतेद्विजैर्येहुतोहुतभुगग्निःतस्यधूमेनधूम्रंधूसरमुपकंठंअंतरंयस्यतादृशंप्र
तिद्वारंउदरमेवदरीकंदरातस्याःपूरणायक्षुधार्तःसन्प्रवृत्तोभवेत् तद्वरंयतोमानीमानविशिष्टःप्राणीतुल्यंसमानंकुल्यंकुलधर्मोयेषांते
षुअनुदिनंदिनंदिनंप्रतिदीनोनभवेत्सधन्यःपूज्यतरइत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ० ॥ ० ॥ ॥

किमितिप्रश्नेपद्यस्मात्सावमानेपरदत्तेपिंडेआहारेरताबुध्यामनुष्याइतिपदंतेषांतद्विंतनभवतीतिसूचितम् ६३ मेर्वादयःस्थिरानस्तुःतत्राकिं वपुषःस्थितिःभवितानतुकेषांचिज्ज्ञानन्नेवंहरिंभजेत् मेर्वादिदृष्टांतेनशरीरास्यास्थ्यंदर्शयति यदेति मेरुःसकलदेवाक्रीडःश्रीमान्सुवर्णम यःयुगान्तेनादलितश्चूर्णीकृतःसन्निपततिप्रचुराणांमकराणांग्राहाणांनिलयोयेषुतेसमुद्राःअपिशुष्यंतिनिर्जलाःसंतःनश्यंतियुगान्ताग्नि दलितइत्यस्यसर्वत्रसंबंधःधरासर्वभूतधरित्रीतद्धारकपर्वतपादैर्धृताअपिअन्तंनाशंगच्छतिततःशरीरेकावार्ताबहुकालस्थितेःकोनिश्चयः। निश्चयाभावद्योतनायशरीरंविशिनष्टिकरिकलभानांहस्तिशिशूनांकर्णाग्रवच्चपलेप्रतिक्षणंचंचले ६४ एकाचारीस्पृहाहीनोदिग्वासःक

यदामेरुःश्रीमान्निपततियुगांताग्निदलितःसमुद्राःशुष्यंतिप्रचुरमकरग्राहनिलयाःधरागच्छत्यंतंधरणिधरपादैरपि
धृताशरीरेकावार्ताकरिकलभकर्णाग्रचपले ६४ एकाकीनिस्पृहःशांतःपाणिपात्रोदिगंबरःकदाशंभोभविष्यामिकर्म
निर्मूलनक्षमः ६५ प्राप्ताःश्रियःसकलकामदुघास्ततःकिंदत्तंपदंशिरसिविद्विषतांततःकिंसन्मानिताःप्रणयिनोवि
भवैस्ततःकिंकल्पस्थितंतनुभृतांतनुभिस्ततःकिं ६६ ॥१९॥ रभाजनःनिस्पृहःसर्वकामेभ्यःकृष्णसेवारतोभवेत् एकाकीएकचा

रीसर्वसंगशून्यःनिस्पृहोविषयाभिलाषरहितःशांतःअंतःकरणोद्वेगहीनःपाणिरेवभोजनादिपात्रंयस्यदिगेवांबरंयस्यसःयुक्तंतदुष्कृ
तकर्मनिर्मूलनेउन्मूलीकरणेक्षमःअकर्त्ताहमितिज्ञानवान्समर्थःहेशंभोकदाहंभविष्यामीतिप्रार्थना ६५ श्रियःप्राप्तिर्वैरिजयःकल्पावधि
चजीवनम् सर्वंव्यर्थंभवेन्नॄणांपरिहिकृष्णेनसन्मतिःआत्मप्रकाशंविनासर्वंकृतमकृतमित्याहद्वाभ्यांप्राप्ताइतिसकलकामदुघाःसकलानांम
नोभिलषितानांकामानांपूरिकाःश्रियःप्राप्तास्ततःकिंतेनकिमितिव्याख्यासर्वत्रोहनीयाविद्विषतांवैरिणांशिरसिपादंदत्तंधृतंप्रणयिनःआप्ताः
विभवैर्गजतुरंगादिभिःसम्मानिताःसत्कारंप्रापिताःतनुभृतांस्वीयानांतनुभिर्देहैःसहकल्पपर्यंतंस्थितंतेनापिकिम् ॥ ६६ ॥ ॥

जीर्णा कंथासितंवस्त्रंगजोवाजीधनंवहु अशनंमलिनंस्वन्नंहृत्प्रकारंविनाट्था जीर्णैर्वस्त्रखंडैः कृताकंथासापिजीर्णासितंश्वेतमतएवा
मलंमलरहितंपट्टसूत्रंपीतांवरंएकाभार्याएकपत्नीव्रतंसूचितंतुरगाणांहयानांकरिणांचगणैःसमूहैःरावृतोयुक्तः भक्तमोदनंवासरांतेदिनान्ते
कदशनंकुभोजनंमथितंद्वरीकृतंभवजनितंभयंयेनतादृशंज्योतिःब्रह्मस्वरूपंश्रुतंहृदिनवव्यक्तं प्रत्यक्षंतदा सर्वेवैभवंविभवसूचकंजातंचेत्त
दाकिमित्यर्थः ९७ भक्तिर्भवेजनेभीतिर्नेप्रीतिस्तनयादिषुहृदिकामविकारेणवैराग्यंकिमतः परम् वैराग्यस्वरूपंनिरूपयतिभवेमहादेवेभ
क्तिर्भजनंमरणजन्मनोर्भयंहृदिस्थंनतुमुखस्थंवंधुषुपुत्रादिषुस्नेहाभावः मन्मथजाकामजाःविकाराःक्षोभाःकुजनसंसर्गेनयेदोषामस्मत्त

जीर्णाकंथाततःकिंसितममलपटंपट्टसूत्रंततः किंएकाभार्याततःकिंतुरगकरिगणैरावृतोवाततःकिंभक्तंभुक्तंततःकिं
कदशनमथवावासरांतेततःकिंव्यक्तंज्योतिर्नचांतर्मथितभवभयंवैभवंवाततःकिं ९७ भक्तिर्भवेमरणजन्मभयंहृदि
स्थंस्नेहोनवंधुषुनमन्मथजाविकाराःसंसर्गदोषरहिताविजनावनांताःवैराग्यमस्तिकिमतःपरमर्थनीयम् ९८ तस्मा
दनंतमजरंपरमंविशोकंतद्ब्रह्मचिंतयकिमेभिरसद्विकल्पैःयस्यानुषंगिणइमेभुवनाधिपत्यभोगादयःकृपणलोकम
ताभवन्ति ९९ ॥

९ राद्यस्तैःरहिताविजनावहुजनप्रचारशून्यावनांतास्तत्रवासः एतदेववैराग्यमस्तिअतःपरंकिमस्मत्प्रार्थनीयं
नान्यदित्यर्थः ९८ अनंतंसर्वगंब्रह्मरूपरूपेणागोकुलेआविर्भूतंप्रियाःसर्वेयत्तोपकीडवंतिहिब्रह्मणोयोगेनदेशपूर्विकालोकत्तच्छतांदर्शयति
वैराग्यानंतरंब्रह्मचिंतनमेववरंयस्मादनंतंदेशकालतोऽपरिछिन्नंदेहधर्मजन्माद्यवस्थाहीनंपरंब्रह्मादपरस्तान्मातीतिपरमंसर्वनियामकंविशो
कंद्वैतजन्यशोकरहितंएवंभूतंयद्ब्रह्मवृहद्व्यापकंतच्चिंतयहृदासर्वत्रपश्यब्रह्मणःसकाशात्असंतोयेदेहादयोभावास्तैरभिर्विकल्पैःकिमस्य
ब्रह्मणोनुषंगिणःलेशभाजः यस्यानुषंगिणांतानितानीवाइमभुवनादिभोगान्ताःपदार्थाःकृपणलोकैःपामरैर्जनैःसत्पतपामतामानिताभवन्ति

वै० रा० नमुञ्चे रित्यर्थः ६९ स्वर्गादिसर्वलोकेषु जीवो भ्रमति कर्मभिः यदि ब्रह्मणि संपर्को भ्रमणं शाम्यति मुञ्चति मनसः चापल्यं विरोध्यात्मानं ब्रह्मणि योजयति हे
स० टी० मानस हे जने तिवा संबोधनं त्वदा मानस चापलेन पातालादि सर्वलोकेषु सुखार्थं भ्रमसि व्यर्थं सर्वत्र भ्रांत्वा भ्रमणं कृत्वा भ्रांत्वेति पाठे अन्तःस्थः कः सर्वान्।
१६ चालयति कः सर्वप्रकाशकः इति भ्रमेणापि जातु कदाचिदपि विमलं कर्तृत्वभोक्तृत्वमलशून्यं आत्मनिष्ठमात्मन्येव वर्त्तमानेन तु बहिः तद्ब्रह्म कथं किं न स्म
रसि येन स्मरणेन परां निर्वृत्तिं मोक्षं राविप्रामोषि ७० दिनरात्री तयोर्भागाः पुनरावर्तिनो भविष्यन्ति रावृतिहरणं शरणं तु स्म मामाश्रयेत् भुक्त भोगयोः रात्रि

पातालमाविशसि यासि नभो विलंघ्य दिग्मंडलं भ्रमसि मानस चापलेन भ्रांत्यापि जातु विम
लं कथमात्मनिष्ठं तद्ब्रह्म न स्मरसि निर्वृतिमेषि येन ७० रात्रिः सैव पुनः स एव दिवसो मत्वा
बुधा जंतवो धावंत्युद्यमिनस्तथैव निभृतप्रारब्धतत्तत्क्रियाः व्यापारैः पुनरुक्तभुक्तविषयै
रेवंविधेनामुना संसारेण कदर्थिता वयमहो मोहान्न लज्जामहे ७१ ॥

दिनयोः पुनस्तद्व्यापारेषु स्वजनानां
लज्जामुत्पादयति सदृष्टांतेन गतौ यौ रात्रिदिवसौ तौ पुनस्तत्सदृशावेवापातौ अबुधा अविवेकिनो जंतवः प्राणिनः इति मत्वा ज्ञात्वापि तदिनरात्रिवि
षये उद्यमउद्योगोपेयंते यथा पूर्वमधावन्त तथैव धावंति अतिचपला भवंतीति भावः कथंभूता अबुधाः निभृता धृता प्रारब्धा च तद्विषये क्रियायैः ते
कै धावंति पुनर्भूयोपि उक्ता अन्येभ्यः संप्रभुक्ता विषयोपेयंते व्यापारैः क्रियाविशेषे निमित्तभूतैः एवंविधेन पूर्वोक्तप्रकारेणामुना प्रत्यक्षतया दृश्य राम०
मानेन संसारेण संसरणात्क मरणात्कदर्थिताः क्लिष्टाः वयं अहो जनानां लज्जामहे लज्जां न प्राप्नुमः ॥ ७१ ॥ ० ॥ १६

सद्यःस्यूतेन पतितेन पलाशपत्रेण कृतायाः पुटिकायाः द्रोणांतर्देवपात्रं यस्मिन् पवित्रीकृते जलप्रोक्षणादिना शुद्धीकृते भिक्षापात्रे सक्तुभिरेव वृत्तिं जी
विकां समीहामहे इच्छामः ९० ततोहं न पृथक् त्वमत्तस्त्वं न पृथक् मतिः आसीदिदानीं किं जातं त्वत्तो मत्तो महाभिदा जीवेश्वरयोः पूर्वमैक्यमतं इ
दानीं पार्थक्यं किंनिमित्तमिति शंकते यूयमिति ये यूयं ते वयं ये वयं ते यूयं इत्यावयोस्त्वम मम मतिर्बुद्धिरभेदरूपा आसीत् इधुना इदानीमेव किं जातं येन यूयं
यूयमेव मत्तः पृथक् वयं च वयमेव त्वत्तः पृथक् ९१ जीवनोपायरचितं कंदरादिवसनं हित्वा कुयेन तत्पदमाश्रित्य त्यजे दुर्जनवीक्षणाम् कंदरादिजी
वनोपायेऽन्यथासिद्धे किं खलमुखनिरीक्षणेनेत्याह कंदरेभ्यः कंदाः सूरणादयः प्रलयं नाशं उपगताः प्राप्ताः वा उन निर्झराः जलप्रवाहाः गिरिभ्यः

सद्यःस्यूतपलाशपत्रपुटिकापात्रे पवित्रीकृते भिक्षासक्तुभिरेव संप्रति वयं वृत्तिं समीहामहे ९० यूयं वयं वयं यूयं इत्यासीन्म
तिरावयोः किं जातमधुना येन यूयं यूयं वयं वयं ९१ किं कंदाः कंदरेभ्यः प्रलयमुपगता निर्झरा वा गिरिभ्यः प्रध्वस्ता वा तरुभ्यः
सरसफलभृतो वल्कलिन्यश्च शाखाः वीक्ष्यंते यन्मुखानि प्रसभमुपगतप्रश्रयाणां खलानां दुःखोपात्ताल्पवित्तस्मयवशप
वनानर्तिताभ्रूलतानि ९२ गंगातरंगहिमशीकरशीतलानि विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि स्थानानि किं हिमव
तः प्रलयं गतानि यत्सावमानपरपिंडरता मनुष्याः ९३॥ पर्वतेभ्यः सरसं फलं बिभ्रति या वल्कलिन्यः त्वग्विशिष्टाः शाखाः

किमिति प्रश्ने तरुभ्यः प्रध्वस्ता नष्टा यद्यस्माद्धेतोः खलानां दुर्जनानां मुखानि जनैर्वीक्ष्यंते कथंभूतानां खलानां प्रसभं वेगेन उपगतो नष्टः प्रश्र
यो विनयो येषां तेषां मुखानि विशिनष्टि दुःखेनाप्तमल्पं यद्वित्तं तस्य स्मयो गर्वस्तद्वशेन जातो यो पवनो वायुस्तेनानर्तिता चलिता भ्रूलता ये
षु तानि ९२ गंगासंबंधयुक्तानि हिमवद्गिरिसन्निधौ स्थानानि यस्माद्वि यंते तदा किं दुष्टसेवया गंगातरंगसंबंधेन ये हिमाः शीतलाः शीकराः
अंबुकणाः तैः शीतलानि विद्याधरैरध्युषितानि सेवितानि चारूणि रम्याणि शिलातलानि येषु तानि हिमवतो गिरेः प्रलयं नाशं गतानि १

वै·रा·
स·टी·
१७

श्रुतिस्मृतिपुराणेषु स्वात्मानंदो नानुवेदवै तस्य क्रियाकलापो हि पुनरावृत्तिदायिनः स्वात्मपरिचयं विना सर्वा क्रिया व्यर्थेत्याह किमिति वेदैः कर्मकां
डविषयैः स्मृतिभिस्त्रिवर्गप्रवर्तिकाभिः पुराणपठनैः स्वर्गादिसूचकैः शास्त्रैर्गौतमीयादिभिः महाविस्तरैर्बहुवादद्योतकैः यागादिकर्मणां क्रि
पाकर्जन्यतातपाविभ्रमैरपि किं कथंभूतैः स्वर्गरूपो ग्राम स्तत्रैंद्रलोकरूपाकुटी तत्र निवासफलं ददतीति तैः भवेन जन्मना बंधेन दुःखस्य रचना
प्रकारस्तस्य ध्वंसेनाशे कालानलं प्रलयकालाग्निं स्वात्मानंदस्य पदं स्थानं तत्र प्रवेशाय कलनमुद्योगमेकं मुख्यं मुक्त्वा त्यक्त्वा शेषा अन्या वणिक्वृ
त्तयो लोभवृत्तयः ७४ कल्लोलवल्लोलमतीवजीवितं सौदामिनीवत्क्षणयौवनं नृणां ज्ञात्वा भवाब्धेस्तरणे तरणिं शुभां तरेद्भवाब्धिं हरिभक्तिरु

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः मुक्त्वैकं भवबंध
दुःखरचनाविध्वंसकालानलं स्वात्मानंदपदप्रवेशकलनं शेषा वणिग्वृत्तयः ७४ आयुःकल्लोललोलं कतिपयदिव
सस्थायिनी यौवनश्रीरर्थाः संकल्प कल्पाः घनसमयतडिद्विभ्रमा भोगपूराः कंठाश्लेषोपगूढं तदपि न चिरं यत्प्रिया
भिः प्रणीतं ब्रह्मण्यासक्तचित्ता भवत भवभयांभोधिपारं तरीतुम् ७५॥ ११ यौवनादिभागानां स्थैर्याभावाद्ब्रह्मपरत्वमुपदि

शति आयुर्जीवितं कल्लोललोलं कल्लोलवज्जलतरंगवल्लोलमस्थिरं कतिपयदिवसमनियतकालपर्यंतं स्थातुं शीलं यस्याः सा यौवनश्रीर्यौवन
शोभा अर्था विषयाः धनानि वा संकल्पकल्पाः मनःसंकल्पवत्कल्पाः प्रौढाः यथा तत्संकल्पः क्षणिकस्तथा इमेपि सर्वेप्यर्थाः क्षणिका इति भा
वः घनसमये वर्षाकाले पाततडिद्विद्युत्तद्वद्विभ्रमो चांचल्यं येषु आभोगेषु तैः पूर्णाः आयुरस्थैर्यो वैराग्यं प्रदर्शयति प्रियाभिः स्त्रीभिः कंठेनाश्ले
षेन मिलनेनोपगूढं यत्प्रणीतं प्रापितं गृहीतं वा तदपि न चिरं न बहुकालं तस्माद्ब्रह्मण्यासक्तचित्ताः ब्रह्मविचारपराः भवभयमेवांभोधिः समुद्रः त
त्पारं तरीतुमुल्लंघ्य गन्तुं यूयं भवत ७५ ॥

राम·
१७

ब्रह्मांडसंपदो वापि न लोभाय मनस्विनाम् क्षुद्रमत्स्यप्रचारेण सिंधुर्नैवोपसर्पति ब्रह्मांडस्य मंडली समूहस्तन्मात्रं पदार्थ अल्पं मंडलं मंडली तन्मात्रं म
नस्विनो भगवद्विचारशीलस्य लोभाय न भवतीति तत्र दृष्टांतः शफरीस्फुरितेनाल्पमत्स्यप्रचारेणाब्धेः समुद्रस्य यथा क्षुब्धता क्षोभो न भवतीति तथा ७६
कामांधकारेऽज्ञानेन स्त्रीमयं सकलं जगत् ब्रह्मात्मकं च न भातीति ज्ञानभानूदये सति ज्ञानस्यैव बंधमोक्षहेतुत्वं मनः सदसत्संलग्नतां दर्शयति यदेति
स्मरः काम एव तिमिरमंधकारस्तत्संस्कारेण तद्दर्शनेन जनितं उत्पन्नं यदा यस्मिन्काले अज्ञानमविवेक आसीत्तदा रामामयं स्त्रीमयं अशेषं अ
खिलमपि जगद्दृष्टं इदानीं पटुतरमतिदृढतरं विवेकरूपं सदसद्विचारात्मकमंजनं जुषां सेविनामस्माकं दृष्टिः समीभूता शांतिं प्राप्ता सती त्रिभुव

ब्रह्मांडमंडलीमात्रं किं लोभाय मनस्विनः शफरीस्फुरितेनाब्धेः क्षुब्धता न तु जायते ७६ यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसं
स्कारजनितं तदा दृष्टं रामामयमिदमशेषं जगदिति इदानीमस्माकं पटुतरविवेकांजनजुषां समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनम
पि ब्रह्म तनुते ७७ रम्याश्चंद्रमरीचयस्तृणवती रम्या वनान्तस्थली रम्यः साधुसमागमः शमसुखं काव्येषु रम्याः
कथाः कोपोपाहितबाष्पबिन्दुतरलं रम्यं प्रियाया मुखं सर्वं रम्यमनित्यतामुपगते चित्ते न किंचित्पुनः ७८ ॥ ॥

नं ब्रह्म तनुते ब्रह्मभावं विस्तारयति मनुते इति पाठे मानयतीति भावः ७७ सर्वं रम्यमपि विस्मरम्यं स्यात् यदात्मनः अनित्यं भावयेत् एवं हर्षं
कृष्णपदांबुजे सर्वं च रम्यत्वं चित्तोल्लासजन्यं तदुपरमेन किंचिदित्याह रम्या इति चंद्रमरीचयः तत्किरणाः तृणवती हरिततृणावृता वनांतस्थ
ली वनमध्ये अकृत्रिमा भूमिः साधुसमागमः सदाचारपूरुषैः सह संवासस्तेषां स्वस्थाने प्रत्यागमनं वा शमसुखं शांतं सुखं सत्काव्येषु प्रणतान्यो
याः कथास्ताः रम्याः प्रणयकोपेनोपहितं पूर्णं यद्बाष्पमश्रु तदुद्गमेन बिन्दुना जलेन तरलं चंचलं प्रियायाः मुखमपि रम्यं सर्वं रम्यमप्यनित्यता
॥ ऽभ्युपगते चित्ते प्राप्ते सति किंचिदपि पुनः पश्चाद्रम्यं न भवति ॥ ७८ ॥ ॥

लब्धाशीजनमध्येपि सर्वसंगविवर्जितः दानमानापमानेभ्यो रहितश्चिंतयेद्धरिम् तपस्विनं वर्णयति भिक्षाशीलब्धाशीजनमध्येपि संगरहितः जनकृतगुणदोषवर्जितः स्वायत्तचेष्टः स्वाधीना देहेन्द्रियाणां चेष्टा व्यापारो यस्य दानं सत्पात्रेभ्यः श्रद्धया द्रव्यार्पणं आदानं सत्क्रियेभ्यो ग्रहणं ताभ्यां विरक्तो निवृत्ते मार्गे निरतो निष्ठः एवंभूतः कश्चित्तपस्वी क्वाप्येव स्थितः न सर्वत्र रथ्यायां मार्गे लब्धैर्विशीर्णैः पतितैर्जीर्णैर्वसनैः प्रोतां ग्रथितां कंथां धरतीति तथा निर्मानो परकृतसत्काराभिलाषरहितः निरहंकृतिः ज्ञानाद्यहंकारवर्जितः शमसुखस्याभोगे एकावद्धा स्पृहा येन सः

भिक्षाशीजनमध्यसंगरहितः स्वायत्तचेष्टः सदा दानादानविरक्तमार्गनिरतः कश्चित्तपस्वी स्थितः रथ्या
कीर्णविशीर्णजीर्णवसनैः संप्राप्तकंथाधरो निर्मानो निरहंकृतिः शमसुखाभोगैकबद्धस्पृहः ७९
मातर्मेदिनि तात मारुत सखे तेजः सुबंधो जल भ्रातर्व्योम निबद्ध एष भवतामंत्यः प्रणामांजलिः युष्मत्सं
गवशेन जातसुकृतोद्रेकस्फुरन्निर्मलज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परब्रह्मणि ॥ ८० ॥

७९ भूम्यादिपंचभूतेषु संबंधं तु यथोचितं संपाद्य चनतिं कुर्वन् क्षमापयति सादरम् हे मातर्मेदिनि धरे तात पितः मारुत वायो सखे सन्मित्र तेजः अग्ने सुबंधो सत्परिवार हे व्योम आकाश भ्रातः एष अंत्यः अंतिमः प्रणामांजलिः प्रणामयुक्तो करसंपुटः पुनर्देहाभावात्प्रणामाभावः अत एवांत्यः तत्कृतोपकारं स्मरन्नाह युष्माकं संगवशेन जातो यः सुकृतोद्रेकः आधिक्यं तेन स्फुरन्निर्मलं ज्ञानं तेनापास्तः समस्तः समूलो मोहमहिमा मोहाधिक्यं यस्य सोहं कार्यकारणाभ्यां परे ब्रह्मणि लीये लयं प्राप्नोमि ॥ ८० ॥ ॥ ॥

मत्याद्दिशय्यादिविनाश्रमेणलब्ध्वामुनिःशांतमनावितृष्णःशेतेसुखंभूपइवालघुश्रीःकृत्स्नंस्मरन्नन्वहजगद्विमोहःमुनीनांशयनेनृपसाम्यंदर्शय
तिमहीवशय्यारम्यासर्वतोलभ्यत्वात्अन्यातुतथानविपुलेवामरक्षिणाविचारेणसुखलभ्यंउपधानंशिरोधानंभुजलताभुजविस्तारःआकाशमे
ववितानंवस्त्रमंडपंअयमनिलोवायुरनुकूलोऽयत्नप्राप्तत्वात्व्यजनंचंद्रएवस्फुरन्प्रकाशमानःदीपःविरतिर्वैराग्यमेववनितातत्संगेनमुदितः
हृष्टःअतनुभूरिरैश्वर्यंयस्यतथाभूतोमुनिःदेहनिर्वाहएववरइतिमननशीलःसुखंयथास्यात्तथाशान्तःउपकरसंग्रहोद्वेगरहितःशेतेनृपइवं
नृपमाश्रानंदसूचिका ७ त्रैलोक्यराज्यंविरसंविरसाभोगास्तदुद्भवाःतज्ज्ञानभोगसुखादेरतिःकार्यामुमुक्षुभिःइतरभोगाज्ज्ञानभोगस्यश्रेष्ठ्य

महीशय्यारम्याविपुलमुपधानंभुजलतावितानंचाकाशंव्यजनमनुकूलोयमनिलः स्फुरद्दीपश्चंद्रोविरतिवनि
तासंगमुदितःसुखंशांतःशेतेमुनिरतनुभूतिर्नृपइव ७२ त्रैलोक्याधिपतित्वमेवविरसंयस्मिन्महाशासने
तल्लब्ध्वासनवस्त्रमानघटनेभोगेरतिंमाकृथाःभोगःकोपिसएकएवपरमोनित्योदितोजृंभते यत्स्वादाद्विरसा
भवंतिविभवास्त्रैलोक्यराज्यादयः ७३ ॥ ((

माह यस्मिन्सद्गुरूपनिषदुपदिष्टेमहाशासनेज्ञानेत्रैलोक्याधिपतित्वंसर्व
लोकस्वामित्वंविरसंसारहीनंभवतिआसनैःस्थानैर्वस्त्रैःपरिधानार्हैःमानैःसत्कारैःघटनंभवनंयस्यतस्मिन्भोगेरतिंप्रीतिंमाकृथामाकुरु
यःभोगःकोपिकश्चिदेवएकएवनान्यःपरमःसर्वोत्तमःनित्यःसर्वकालीनःनित्यश्चासावुदितश्चेतिसमासेनैकपदंउदितःसर्वशास्त्रेषुक
थितःजृंभतेपद्यस्माज्ज्ञानभोगस्यस्वादाद्ग्रहणात्त्रैलोक्यराज्यादयःसर्वलोकविभवाविरसाःतुच्छाभवन्ति ७२ ॥ ० ॥

सज्जनानांतुपज्ञानंमदमात्सर्यनाशकम् दुर्जनानांतुतज्ज्ञानंमदादिवहुवर्द्धकम् ज्ञानस्यवंधमोक्षहेतुत्वमधिकारिभेदेनदर्शयति ज्ञानंस
च्छास्त्रजन्यंसदाचाराणांमदादिदोषनाशनंशमकंतदेवज्ञानंकेषांचिदसतांमदमानयोः कारणंहेतुः तत्रदृष्टांतः विविक्तंसंगशून्यमेकांतस्था
नंयथायमिनांनिवृत्तानांविमुक्तयेमोक्षायकामातुराणांलुब्धानांतदेवस्थानंकामकारणंकामहेतुर्भवति ८३ संकल्प्यमानसाः सर्वेयौवनेवि
लयंगतंनिलयःसर्वकामानांशिवाभिः शरणंममनोरथादिसर्वेशून्ययातमितिशोचन्स्वेष्टंसदाशिवंशरणंसमर्थयतिमनोरथाःमनोभि

ज्ञानंसतांमानमदादिनाशनंकेषांचिदेतन्मदमानकारणं स्थानंविविक्तंयमिनांविमुक्तयेकामातुरा
णामतिकामकारणं ८३ जीर्णाएवमनोरथाःस्वहृदयेयातंचतद्यौवनंहंतांगेषुगुणाश्चवंध्यफल
तांयातागुणज्ञैर्विना किंयुक्तंसहसाभ्युपैतिवलवान्कालःकृतांतोक्षमीविज्ञातंस्मरशासनांघ्रियुगलं
मुक्त्वास्तिनान्यागतिः ८४ ॥

१ लषिताः विषयाः स्वहृदयएवजीर्णानवहिःफलदाः तद्यौवनमपियातंनष्टं---- गुणा
ज्ञैर्गुणग्राहकैर्विनागुणाः विद्यादयः वंध्यफलभावंयाताः प्राप्ताः किमधुनायुक्तं कार्यंसहठेनवलवानतिवलीकालःकृ
तान्तः सर्वनाशकः नास्तिक्षमासहनंयस्यासौ अक्षमीसमर्थइत्यर्थः अभ्युपैतिप्राप्नोतिइतिज्ञातं किमितिस्मरंकामंशास्तीति
स्मरशासनः शिवःतस्यांघ्रियुगलंचरणद्वंद्वंमुक्त्वात्यक्त्वा अन्याद्वितीयागतिः स्थानंनास्तीतिभावः ॥ ८४ ॥
श्रीमतेरामानुजायनमः ॥ ॥ ॥ ॥१० ॥ ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ०॥

यथाकथंचित्प्राप्तेनक्षुत्पिपासानिवारणम् कार्यंतुसुधियासम्यक्सम्यग्वांछाविडंबनं यथालाभेनक्षुत्पिपासादिशांतिरुचितानसम्यक्प्रयासे
नेत्याह तृषेति पिपासया आस्येमुखेशुष्यतिसतियत्सलिलंजलंपिबतिक्षारंमधुरंवातत्स्वादुरुचिकरंसुरभिसुगंधिक्षुधार्त्तःसन्शाकादिकलितान्
भक्षितानपिशालीनेवकवलयतिभक्षयतिरागाग्नौप्रदीप्तेज्वलितेसतिसुदृढतरंयथास्यात्तथावधूंस्त्रीमात्रंआश्लिष्यतिआलिंगयतिनसुंदरीमसुंद
रींविचारयतिव्याधेःक्षुत्पिपासादेःप्रतीकारोदूरीकरणमेवोचितंएवंकृतेसुखंस्यादितिजनएवंविपर्यस्यतिविपरीताचरणंकरोति ८५ गंगापामम
ज्जनंकृत्वागंधपुष्पाक्षतैःशिवम् अर्चयन्निवसन्दर्यामात्मतत्त्वंविचिंतयेत् मनुष्याणामुचितकृत्यंशिक्षयतिगंगायाःइमानिगांगानितैः

तृषाशुष्यत्यास्येपिबतिसलिलंस्वादुसुरभिक्षुधार्त्तःसन्शालीन्कवलयतिशाकादिकलितान्प्रदीप्तेरागा
ग्नौसुदृढतरमाश्लिष्यतिवधूंप्रतीकारोव्याधेःसुखमितिविपर्यस्यतिजनः ८५ स्नात्वागांगैःपयोभिःशुचिकुसु
मफलैरर्चयित्वाविभोत्वांध्येयेध्यानेनियोज्यक्षितिधरकुहरग्रावपर्यंकमेत्य आत्मारामःफलाशीगुरुवचनरत
स्त्वत्प्रसादात्स्मरारेडुःखान्मोक्ष्येकदाहंतवचरणरतोध्यानमार्गैकप्रश्नः ८६ ॥ ० ॥ ॥

पयोभिर्जलैःस्नात्वानिमज्यशुचीनिचतानिकुसुमफलानितैर्हेविभोत्वांध्येयेत्वयिध्यानंनियोज्यसमर्प्यक्षितिधराःपर्वतास्तेषांकुहरेकंदरे
ग्रावणापाषाणेननिर्मितेपर्यंकमूलेशयित्वा आत्मारामःफलाशीसन्आत्मारामोपलाशीतिपाठेउपलेप्रस्तरेउपलसदृशानिकठोराण्यन्ना
निवाअशितुंशीलंयस्यसआत्मारामोपलाशीगुरुवचनरतःगुर्वाज्ञायांस्थितःहेस्मरारेकामनाशकत्वत्प्रसादात्त्वत्कृपातःकदाकस्मिन्का
लेदुःस्वरूपात्संसारान्मोक्ष्येमुक्तोभविष्यामिकिंभूतःसन्त्वच्चरणनिष्ठःध्यानमार्गेएकःमुख्यःप्रश्नःप्रार्थनायस्यसः ॥ ८६ ॥ ॥

ईश्वरानुगृहीतानां वृत्तिमाह सुखप्रदाम् शिलाशय्याफलं भक्ष्यं वल्कलं वसनं तरोः शैलानां गिरीणां शिलैव शय्या गिरेर्गुहा कंदरैव गृहं तरू ॥ ॥
णां त्वगेव वस्त्रं सारंगा मृगाः पक्षिणो वा सुहृदः परिवाराः क्षितिरुहां वृक्षाणां कोमलै रेव वृत्तिर्जीविका निर्झराणां गिरिप्रस्रवाणां अंबुपानं येषा
मुचितं योग्यं क्रियाविवेक एवांगना स्त्री येषामेतत्सर्वं त एव परमेश्वराः परमैश्वर्यवंतः इत्यहं मन्ये येरन्येभ्यः सेवायै अंजलिः प्रणामः न बद्धो
न कृतः ८७ काशीवासः सदा श्रेयान् मरणं यत्र मंगलं तरणं भवसिंधोश्च विना ज्ञानेन वेन्नृणाम् काश्यां भोजनाद्येव तीव्रं तपो न्यत्किं वक्तव्य

शय्या शैलशिला गृहं गिरिगुहा वस्त्रं तरूणां त्वचः सारंगाः सुहृदो ननु क्षितिरुहां वृत्तिः फलैः कोमलैः येषां
नैर्झरमंबुपानमुचितं रत्यैव विद्यांगना मन्यं ते परमेश्वराः शिरसि यैर्बद्धो न सेवांजलिः ८७ उद्यानेषु
विचित्रभोजनविधिस्तीव्रातितीव्रं तपः कौपीनावरणं सुवस्त्रममितं भिक्षाटनं मंडनं आसन्नं मरणं च मंग
लसमं यस्यां समुत्पद्यते तां काशीं परिहृत्य हंत विबुधैरन्यत्र किं स्थीयते ॥ ८८ ॥ ० ॥

मित्याह उद्यानइति उद्यानेषु वाटिकासु विचित्रभोजनविधिरनेकप्रकारक एव तीव्रातितीव्रं कृच्छ्रादतिकृच्छ्रं तपः चांद्रायणादि कौपीनाव
रणं तच्छादनमेव सुवस्त्रं समीचीनं अमितमपरिमितं भिक्षाटनमेव मंडनं शोभाकरं आसन्नप्राप्तमेव मरणं मंगलसमं परमकल्याणसदृशं य
स्यां नगर्यां समुत्पद्यते मोक्षफलदानेनोत्पन्नं भवति तां काशीं ब्रह्मप्रकाशिकां परिहृत्य त्यक्त्वा न्यत्र कुत्रापि मरणार्थं गतिः बुधैर्विशेषज्ञैः किमर्थं स्थी

॥ ८८ ॥

देहेंद्रियाणां सुस्वास्थ्यं यावदेव नृणां स्थितं आत्मनः श्रेयसे तावत् घटेत बुद्धिमान्नरः शरीरादिस्वास्थ्य एवात्मनः श्रेयो विधेयमिति दर्शयति इदं शरीरं यावत्स्वस्थमव्यग्रं अरुजं रोगरहितं जरा वार्द्धक्यमपि यावत् दूरतः स्थितं कर्मज्ञानेन्द्रियाणां शक्तिः स्वव्यापारसमर्थो अप्रतिहता न नष्टा आयुषो जीवनस्यापि यावत् क्षयो नाशो न विदुषा विवेकिना तावदेवात्मनः श्रेयसि मोक्षे महान् शमदमादिसहितः प्रयत्नः उपायः कार्यः अन्यथा वैफल्यं दर्शयति नरर्ष्रीपति अग्निना संदीप्ते ज्वलिते भवने गृहे कूपखननात्पोयमानं यथा यथा तथा शरीरादौ विकले श्रेय उपायो पीति भावः ८१ जीवितं नश्वरं प्राप्य सद्विद्याना जिता भुविज्ञान खड्गेरिंद्रियारिर्दमितो न कथं च न जगति किंचित्साधितमित्याह नाभ्यस्तेति अनीश्वरस्यादिनां वंदः सम्

यावत्स्वस्थमिदं शरीरमरुजं यावज्जरा दूरतो यावच्चेंद्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान् संदीप्ते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ८१ नाभ्यस्ता भुवि वादिवृंददमनी विद्याविनीतोचिता खड्गाग्रैः करिकुंभपीठदलनैर्नाकं न नीतं यशः कांताकोमलपल्लवाधररसः पीतो न चन्द्रोदये तारुण्यं गतमेव निःफलमहो शून्यालये दीपवत् ॥ ८२ ॥

हस्त वादिदमनशीला विद्या नाभ्यस्ता कथंभूता विनीता नां नम्राणां उचिता योग्या खड्गाग्रैः तीक्ष्णशस्त्रैः करिणां हस्तिनां कुंभः शिरोमांसपिंडः तत्पीठदलनैर्विदारणैः यशः नाकं स्वर्गं प्रति न नीतं न प्रापितं यशसा प्राप्यते स्वर्गो विपरीतादधोगतिरिति वचनात् कांतायाः कोमलपल्लवसदृशाधरस्य रसः न पीतो न स्वादितः चंद्रोदये इत्युक्त्या अयाल्हादकत्वं सूचितम् अहो इति जनान् प्रति संबोधनं कष्टं वा तारुण्यं निःफलं फलशून्यं गतं नष्टं ममेति शेषः निःफलत्वे दृष्टांतः शून्यालये शून्यगृहे यथा दीपः न कस्यापि प्रकाशकः न स्वयं शोभते तद्वदित्यर्थः ८२ ॥ ० ॥ ० ॥

वै॰श॰ स्तीर्णो स्वस्थं वा चेतो मनः समाधीयतामेकाग्रीक्रियतां कामानामुच्छित्तिर्नाशो वशे यस्य तत्कामोच्छित्तिवशं तस्मिन् स्वं च तद्धाम स्वधाम तस्मिन् स्व
स॰टी॰ धामनि प्रकाशरूपे यदि स्फुरद्भाति हि अस्मद्वचः शिक्षारूपं विश्वसनीयमित्यर्थः ९० गिरिदर्यां दिवासेन परब्रह्मविचिंतनं कुर्वतामात्मनो दर्शति धन्या
२१ स्तज्जनः शुभम् सदाचारं तद्युक्तत्वेन दर्शयति धन्यानामिति धन्यानां कृतपुण्यानां गिरिकंदरे गह्वरे एवं निवसतां न गेहे परंज्योतिः सर्वप्रकाशकं
ब्रह्म ध्यायतां चिंतयतां ध्यानानंदेन जातं पदश्रुजलं शकुनाः पक्षिणः निःशंकतां अनशंकारहितं यथा स्यात्तथा अंके शयाः ध्यानक्रोडे शयाना पि

आशापाशशतोपशांतिविशदं चेतः समाधीयतां कामोच्छित्तिवशे स्वधामनि यदि श्रद्धेयमस्मद्वचः ९० धन्यानां गिरिकंद
रे निवसतां ज्योतिः परं ध्यायतामानंदाश्रुजलं पिबंति शकुना निःशंकमंकेशयाः अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रासादवा
पीतटक्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषामायुः परं क्षीयते ९१ आघ्रातं मरणेन जन्म जरया विद्युच्चलं यौवनं संतोषो धन
लिप्सया शममुखं प्रौढांगनाविभ्रमैः ॥ ९२

वंति स्वतोभिनं यावत्तां वृत्तिं द्रुषयंति स्वाभिध्यया अस्माकं तु पुनः मनोरथेनोपरचितः प्रा
सादः वापीतटं च क्रीडायै काननं वनं तस्मिन् केलिना जातं यत्कौतुकं कुतूहलं तज्जुषां सेविनामायुः जीवितं परं केवलं क्षीयते व्यर्थमित्यर्थः ९१ स
र्वं सर्वैः समाक्रांतं न क्रांतं केन चित्त्वा चित् श्रीकृष्णचरणद्वंद्वं वंदेहं द्वंद्वेन दुःखितः एकेनैव सर्वं ग्रस्तमिति दर्शयति आघ्रातमिति मरणेन जन्माऽऽघ्रा
तं आक्रांतं आघ्रातमिति पदस्य सर्वत्रान्वयः विद्युत्समं चलं चंचलं यौवनं जरयाक्रांतं धनलिप्सया धनेच्छया संतोषः प्रौढांगनानां स्त्रीणां विभ्रमै राम
र्विलासैः शमं शांतं सुखं परोत्कर्षासहनैर्लोके जनैर्गुणाः शुभशीलादयः वनभुवो वनस्याभूमयः व्यालैः ॥ ० ॥ ॥ २१

सर्पैरुपलक्षणाभूतैः दुर्जनैः खलैर्नृपः अस्थैर्येणअस्वास्थ्येन धृतिर्धैर्यं अपहरतीत्यपहृत् नाशकः तेनापहृता केन कालेन जगति किं न ग्रस्तं सर्वं ग्र
स्तमित्यर्थः ९२ आधिभिर्व्याधिभिश्चायुः क्षीयते सर्वे संपदः हीयंते नित्यशो नित्यं ब्रह्मणा निर्मितं नहि ब्रह्मनिर्मितं किंचिदपि सुस्थिरं नास्तीति द
र्शयति आधिर्मानसी व्यथा व्याधिः शारीरो रोगः तच्छतैरनेकैर्विविधैर्बहुप्रकारैर्जनस्यारोग्यमुन्मूल्यते निर्मूलीक्रियते यत्र यस्मिन् लक्ष्मीः संपत् तत्र
व्यापदः विविधा आपदः पतंति आगच्छंति विगतं रत्नमावरणं यस्याः सा चासौ द्वाः तया विवृतद्वाः अनिरावरणाद्वारेणेव जातं जातं यद्यज्जातं तत्तत्सर्व
मवश्यं ध्रुवं आशु शीघ्रमेव विवशं यथा स्यात्तथा मृत्युः कालः आत्मसात् आत्माधीनं करोति निरंकुशेन स्वाधीनेन विधिना यत् सुस्थिरं निर्मितं तत् किं

लोकैर्मत्सरिभिर्गुणा वनभुवो व्यालैर्नृपो दुर्जनैरस्थैर्येण धृतिर्जगत्यपहृता ग्रस्तं न किं केन वा ९२ आधिव्या
धिशतैर्जनस्य विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते लक्ष्मीर्यत्र पतंति तत्र विवृतद्वारा इव व्यापदः जातं जातमवश्यमाशु
विवशं मृत्युः करोत्यात्मसात्तत्किं नाम निरंकुशेन विधिना यन्निर्मितं सुस्थिरं ९३ कृच्छ्रेणामेध्यमध्ये निय
मिततनुभिः स्थीयते गर्भवासे कांताविश्लेषदुःखव्यतिकरविषमे यौवने विप्रयोगः ॥ ॥ ॥

न किमपीत्यर्थः ९३ गर्भवासे यतारुण्ये वार्द्धक्ये दुःखदर्शनात् संसारजनितं सौख्यं दुःखरूपं मिदर्शि। तम संसारे सर्वावस्थापां दुःखमे
वेति दर्शयति कृच्छ्रेणेति अमेध्यम पवित्रं विण्मूत्रादि मध्ये यस्मिन् तस्मिन् गर्भवासे नियमिताः संकुचिताः तनवः येषां तैः पुरुषैः स्थीयते निय
मिताभिस्तनुभिः देहैः पुरुषेण स्थीयते करणापदं वा बाल्ये दुःखं प्रदर्श्य यौवनवार्द्धक्ययोरपि दर्शयति कांताविश्लेषदुःखेन व्यतिकरो व्या
प्तास्तेन विषमे चंचलस्वभावे यौवनेपि विप्रयोगः विविध दुःखसंयोगः नारीणामवज्ञा पातिरस्कारेण विलसितं विकसितं वदनेषु

ऽयं पस्यतारुणो वृद्धभावोपि वार्द्धक्यमपि असाधुरसमीचीन एव तिसृष्वपि अवस्थासु दुःखं प्रदर्शये रे रे इति वीप्सया संबोधनेन म[illegible]न् पृच्छति रे म
नुष्याः पूर्ववदत संसारे यदि स्वल्पमतिलघु किंचित् लेशमात्रमपि सुखमस्ति तर्हि कथयत अस्माकं नैव भातीति भावः ९४ आयुरिति सकलस्यापि भा
गं कृत्वा प्रदर्शितम् बाल्यतारुण्यवार्द्धक्ये सुखं नास्तीति किंचन आश्चर्यं गेहकृतेपि क्वापि सुखं नास्तीति दर्शयति आयुरिति नृणामायुर्जीवनसमयो
वर्षशतं परिमितं प्रमाणं ब्रह्मणा निर्मितं तदर्द्धं रात्रौ शयनेन गतं तस्यार्द्धस्यापरस्यार्द्धस्यार्द्धं बालत्वे गतं नष्टं शेषं शिष्टमपि व्याध्यादिसहितं जी
विकार्थं धनिनां सेवादिभिर्नीयते नृभिरिति शेषः जीवे जीविते वारितरंगवच्चंचलतरे अतिचपले नृणां सौख्यं प्राणिनां कुतः स्यादिति ९५ दुःकरं

नारीणामप्यवज्ञाविलसितवदनो वृद्धभावोप्यसाधुः संसारे रे मनुष्या वदत यदि सुखं स्वल्पमप्यस्ति किंचित् ९४ आयु
र्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्द्धं गतं तस्यार्द्धस्य परस्य चार्द्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवा
दिभिर्नीयते जीवे वारितरंगचंचलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम् ९५ ब्रह्मज्ञानविवेकिनो मलधियः कुर्वंत्यहो दुःकरं यन्मुं
चंत्युपभोगकांचनधनान्येकांततो निस्पृहाः न प्राप्तानि पुरा न संप्रति न च प्राप्तौ दृढप्रत्ययाः आशामात्रपरिग्रहाण्यपि परं त्य
क्तुं न शक्ता वयम् ९६

कर्म कुर्वंति ब्रह्मज्ञानविवेकतः उभयलोकसुखत्यागात्तरंति भववारिधिम् ज्ञानिनां दुःकरं कर्म श्लाघ्यते ब्रह्मेति ब्रह्मज्ञाने विवेको विचारो येषां ते अत एवा
मला रजःस्तमोमलरहिता धीर्येषां ते अहो इत्याश्चर्ये दुःकरं कर्तुमशक्यं कर्म कुर्वंति यद्यस्मादुपभोगः सम्यग्भोजनादिकांचनं सुवर्णं धनानि गजतुरंगा
दीनि प्राप्तान्यपि त्यजंति एकांततः सर्वभावेन निस्पृहाः इच्छारहिता उपभोगादीनि पुरोग्रे प्राप्तान्यपि न संप्रति वर्त्तमानेपि न भाविनि प्राप्तौ दृढप्रत्ययो राम:
तिनिश्चयो न अस्मच्छब्दविशेषणीभूते बहुवचनांतपाठे तु प्राप्तौ दृढप्रत्ययः प्रतीतिर्येषां ते वयं आशामात्रेण परिग्रहाणि उपभोगादीनि त्यक्तुं न शक्ताः समर्था २२

हरौहरेनभेदोस्तिजगदंतरसाक्षिणोः तथापिमेदृढाभक्तिश्चंद्रशेखरईश्वरे महांश्चासौईश्वरः महेश्वरस्तस्मिन्महेश्वरेमहतांब्रह्मादीना
मीश्वरेनियंतरिमहत्वद्योतनार्थंजनार्द्दनेसर्वजनगतपापादिनिवारणेनशोधकेवाजगदंतरात्मनिसकलजगदंतःअंतःकरणेआत्मायस्य
तस्मिन्सर्वसाक्षिणिवातयोर्हरिहरयोर्भेदःभिन्नतातत्प्रतिपत्तिर्निश्चयोमेनास्तितथापिमम भक्तिर्भजनादरस्तुतरुणोनवीनःइन्दुःशेख
रेमस्तकेयस्यतस्मिन् ८४ भोगानामनवस्थाचेद्विभ्रमोपिवृथातथा सद्गुरूणांवचस्तथ्यंहृदिकार्यंमुमुक्षुभिः भोगानामानर्थ्यंदर्शयन्वै

महेश्वरेवाजगतामधीश्वरेजनार्द्दनेवाजगादंतरात्मनि तयोर्नभेदप्रतिपत्ति
रस्तिमेतथापिभक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ८४ भोगाभंगुरवृत्तयोबहुविधा
स्तैरेवचायंभवस्तत्कस्येवकृतेपरिभ्रमतरेलोकाःकृतंचेष्टितैः ॥

राग्यवृत्तांस्ववचसिश्रद्धामुत्पादयति भोगाइतिभंगुरानाशवत्योवृत्तयोयेषांतेबहुविधाःबहुप्रकाराःभोगाविन्तवनकलत्रादिसुखानिभो
गःसुखेस्त्र्यादिभृतावहेश्चफणकापयोरित्याहामरसिंहः तैरेवभोगैरयंभवोजनिःस्वपृथक्संसारोवाजातइतिशेषः तेषांभोगानांस्वरूपेज्ञात्वा
पिकस्यप्रयोजनस्यकृतेहेतवेरेलोकाजनाः किंयतस्ततःपरिभ्रमतधावनंकुरुतरेइतिनीचसंबोध्याशिष्यत्वेनसर्वान्जनान्शिक्षयतितितवचे
ष्टितैःपरिभ्रमणैःकृतंकिंकस्मिन्किंचिन्नफलंभवतीतिभावः आशापाशशतानामपरिमितानामुपशांतिः शमनंयस्मिन्तद्विराग्यमर्थंमुवि

वै॰ श॰ स॰ टी॰ २३

कामलंपटो भवति पुनः कस्मिंश्चित् क्षणे संचितैर्वित्तैर्हीनः रहितः जरयाजीर्णैरंगैः करचरणाद्यवयवैः बहुरूपधारी नट इव बाल्यवार्द्धक्यसूचिकया मांसलतया मंडिता व्याप्ता तनुर्यस्य स नरः संसारांके तत्क्रोडे वर्तमानो भूत्वा पश्चाद्यमधानीरूपां जवनिकां मायापटीं विशति ९९ सर्वसंकल्पशून्यं मे मनः शूलिनि वर्तते निरस्तनानाशास्त्रार्थरसकाव्यादिकौतुकं मनसः शूलिनि वृत्तिं दर्शयति मम मनः शूलिने संसारशूलनाशकं शिवं इच्छतीति शेषः कथंभूतं मनः प्रशांतं शास्त्रार्थविचारेण चापलं चांचल्यं यस्य तत् अनेकप्रकाराणां काव्यानां निवृत्तं कौतुकं यस्य निःशेषाणां विकल्पानां निरस्तः नष्टो विप्लवो नाशो यस्य तत् पुनः कथंभूतं प्रयातं पलवत् १०० सर्वपदार्थाः सभयाः निर्भयं भगवत्पदम् भजनीयं प्रयत्नेन निर्भयं पदमिच्छता स

क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपि च संपूर्णविभवः जराजीर्णैरंगैर्नट इव वलीमंडिततनुर्नरः संसारांके विशति यमधानीजवनिकाम् ९९ प्रशांतशास्त्रार्थविचारचापलं निवृत्तनानारसकाव्यकौतुकम् निरस्तनिःशेषविकल्पविप्लवं प्रयातमन्विच्छति शूलिने मनः १०० भोगे रोगभयं सुखे क्षयभयं वित्तेषु भूभृद्भयं दासे स्वामिभयं जये रिपुभयं वंशे कुयोषिद्भयम् माने म्लानभयं गुणे खलभयं काये कृतांताद्भयं सर्वं नाम भयास्पदं भगवतो विष्णोः पदं निर्भयम् १०१ ॥

र्वत्र भयं प्रदर्श्य भगवत्पदमभयमिति दर्शयन् ग्रंथं समापयति भोग इति भोगे अत्यम्लकटुतिक्तलवणादिद्रव्यभोजने रोगभयं कफपित्तादिजनितरोगोत्थं कांतादिसुखे क्षयभयं नाशजन्यं वित्ते भुवं भरति पुष्णाति धारयतीति वा भूभृद्राजा तस्माद्भयं दासे सेवके स्वामी पोषकः तस्माद्भयं संग्रामजये रिपुभयं वंशे सत्कुले कुयोषित् कुलटा स्त्री तद्भयं माने सत्कारे म्लानमपमानस्तद्भयं सद्गुणे खलो दुर्जनस्तद्भयं काये देहे कृतांतात् कालात् यमाद्भयं सर्ववस्तुनः शोक्तिसंभावनायां भयास्पदं भयस्थानं भगवतो विष्णोः पदं स्थानं चरणौ वा निर्भयं संसारनिवर्तकमित्यर्थः पाठांतरे तु सर्वं पूर्वोक्तं भयास्पदं भयस्थानं जगतो वैराग्यमेवाभयं नान्यदित्यन्ते सूचितम् ॥ १०१ ॥ १०१ ॥ ॥

राम॰ २३

शुभंभूयात्सदाकस्मात्त्वादौभजतांनृणाम् भजनप्लवमारुह्यसंसाराब्धिंतितीर्षताम् शाकद्वीपकुलोत्पन्नोहरिलालोगयाजनिः वैराग्यशतक
व्याख्यांकृतवान्काशिकापुरि अत्रकार्यमेतांखलुउपत्रपन्तःटीकांगभीरार्थप्रकाशिकांचसएवकुम्भःकृपयाकरोतुप्रचारमस्याइतिमेमनीषाश्री
भर्तृहरिपद्येषुपद्यैकेकंमयाकृतं तदभिप्रायमालोक्यस्वाभिप्रायोनिरूपितः गिरिनववसुचन्द्रैर्भावितेवैक्रमाब्देसितगकृतिनवम्यांफाल्गुनेभौ
मवारे हरिकृतशतकानांव्याख्ययास्वीयवाण्यावृजिनमपहारन्ब्राह्मणोहारिलालःहारिलालःछंदोगरोधनस्वार्थेश्वराप्रत्ययः ॥ ॥ ॥

॥ इतिश्रीराजर्षिप्रवरश्रीमद्भर्तृहरिविरचितंवैराग्यशतकंतृतीयंसमाप्तम् ॥३॥

॥ इतिश्रीराजर्षिप्रवरश्रीमद्भर्तृहरिकृतवैराग्यशतकसुबोधिनीटीकायांशाकद्वीपकुलहरिलालकृतायांतृतीयंवैराग्यशतकंसमाप्त
म् ३ ॥ श्रीकासीविश्वनाथपुरीमहल्लामदयनीकालीमहलकेपासदीवाकरछपाखानेमेभर्तृहरिटीकासंयुक्तशिवचरनकीहाछपा वाः
महीपनारायनपांडे सोधनेवालेवड्डकपंडित काः वदल ॥ श्रीसम्वत् १९३९ मितीमार्गशीर्षशुक्ल० १० वारभोम शुभमस्तु ॥ ॥

इतिभर्तृहरिवैराग्यशतकसतिलकसम्पूर्णम् शुभम्

जरया रोगतः क्लिष्टा आयुः क्षरणेन च न रागः कृष्णं न सेवते वर्ततेति कामलिप्सवः जरया उपहितं परलोकहितानुसंधानं नरमपहसतीति व्याघ्रीति व्याघ्रीस दृशी जरा अग्रे तिष्ठति परितर्जयन्ती नाशयन्ती रोगाः त्रिदोषजन्याः शत्रवस्त्व वैरिसदृशाः प्रहरंति देहं प्रति प्रहारं कुर्वंति आयुर्जीवितं भिन्नघटादंभर वजलमिव प्रतिक्षणं स्रवति नश्यति तथापि लोकः प्रमादी जनः अहितं प्रतिकूलं कर्मैवाचरतीति चित्रमाश्चर्यमित्यर्थः ९७ परोपकारकरणेन श्लाघ्यंजन्म नृणामिह तद्विहीनं भवेद्व्यर्थं मशकानां जनुर्यथा परहितकरणेन जन्म श्लाघ्यं भवतीति शिक्षयति जात इति भगवतस्त्वं सः एषः प्रसिद्धः कूर्मो जातः उत्पन्नः येन पृथुभुवनभरणधारणाय स्वपृष्ठं अर्पितं भुवस्योत्तानपादे जन्मश्लाघ्यं स्तुत्यं यत्र यस्मिन् ध्रुवे तेजस्विनां सप्तर्ष्यादीनां चक्रं समूहः भ्रम

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती रोगाश्च शत्रव इव प्रहरंति देहम् आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवांभो लोकस्तथा
प्यहितमाचरतीति चित्रम् ९७ जातः कूर्मः स एषः पृथुभुवनभरायार्पितं येन पृष्ठं श्लाघ्यं जन्म ध्रुवस्य भ्रमति नियमि
तं यत्र तेजस्विचक्रम् संजातव्यर्थपक्षाः परहितकरणे नोपरिष्टान्न चाधो ब्रह्मांडोदुंबरांतर्मशकवदपरे प्राणिनो
जातनष्टाः ९८ क्षणं बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः ॥ ११

ति संजातः व्यर्थः पक्षो येषां ते पक्षिणः परहितकरणे परोपकरणे नोपरिष्टादग्रे नाधः पश्चादपि केऽपि जाताः किंतु ब्रह्मांड एवोदुंबरो यस्तत्फलमध्ये मशकवदपरे प्राणिनो जातमात्रेण नष्टाः न किंचित्परोपकरणं तैः साधितमित्यर्थः ९८ नाना कर्म प्रकुर्वाणाः बाल्ये तारुण्ये वार्द्धके भगवत्याद्विमुखा निर्गच्छंति यमालयम् नरस्य बाल्याद्यवस्थाद्भावं प्रदर्श्य यमलोकप्राप्तिं दर्शयति क्षणमिति क्षणमात्रं बाल्यभावं प्राप्य तथैव युवा सन् कामरसिकः ॥ ९ ॥

जा०व्य० श्रीगणेशाय नमः॥ ननु ईश्वरेच्छारूपस्य वाच्यत्वस्य गुणत्वात् समवायित्वात् समवायित्वं तदधिकरणधर्मेद्रत आह। वाच्यत्वमिति। अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य
१ व्य इतीश्वरेच्छाविषयत्वं पदार्थान्तरं वाच्यत्वं न तु तादृशेच्छामात्रमतिप्रशक्तत्वात्। तच्च न कस्यापि समवायीति भावः। समवायितयेति। मूलस्य समवायि

समवायितयेति वाच्यत्वं न यथा समवायितया वस्यते घटादि समवायितयेत्यर्थः इत्यप्याहुः प्रमेयसाध्यके च भावत्वेनाभावानां अभावत्वेन भावानां वह्नित्वेन निर्वह्नेः अवृत्तिमात्रवृत्तिगगनत्वादिना विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां च सर्वत्र प्रमेयमात्रस्याभावः सुलभः। ननु पारिभाषिकमेवाव्यभिचरितत्वं तथाहि यत्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तो भावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्वं सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्य तथात्वाद्यावत्त्वोपादानम् अत एव भूतत्वमूर्त्तत्वोभयवान्मूर्त्तत्वादित्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि भूतत्वमनोन्यत्वाद्यभावस्य तथात्वान्नातिप्रसंगः साधनसमानाधिकरणस्य गोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्य चातथात्वात् साध्यतावच्छेदके त्वादि येन सम्बन्धेन हेतुः तेनैव तदधिकरणं बोध्यं तेनात्मत्वे साध्ये समवायेन हेतोर्ज्ञानस्य विषयतयाऽधिकरणे घटादौ वर्त्तमानस्य साध्याभावस्यातथात्वेऽपि न क्षतिः एवं दलान्तरेऽपि सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषः सम्बन्धैक्यविवक्षया निरसनीयः रूपादिसामान्याभावे साध्ये पृथिवीत्वादिके सद्धेतुरेव प्रलये परमाणावुत्पत्तिकाले चावयविनि तत्सत्त्वात् न च प्रतियोगिवत्त्वध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमानाभावात् अत एव अन्तराश्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः न चैवं रक्तिमध्वंसाद्यवगाही पूर्व्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि तथाप्रत्ययप्रसंगात् तत्सामानाधिकरण्यं च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन बोध्यं तेन गोत्वजन्यद्रव्यत्वप्रलयावृत्तित्वादिना गवादेरभावस्य गवाद्यनधिकरणधर्म्यवच्छेदेन तद्वृत्तिकाले महाकाले वा वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गोयत्रकालत्वं तत्र जन्यद्रव्यप्रलयावृत्तित्वेत्यादौ नातिप्रसंगः हेतुमति प्रलये तत्सामानाधिकरण्याभावात् स्वविशिष्टेति विशेषणात् कपिसंयोगाभाववान्मेयत्वादित्यादौ संयोगाद्यात्मकस्य साध्याभावस्य सकलहेत्वधिकरणवृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावस्तु जलत्वाद्यभावो

कारणतयेत्यर्थ इत्यप्याहुः। नन्विदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ समवायितया वाच्यत्वाभावरूपस्य साध्याभावस्य प्रसिद्धावपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादि केवलान्वयिनि तद राम०
प्रसिद्धेरनुद्धारात् मूलस्य न्यूनत्वमत आह॥ प्रमेयेति॥ भावत्वेनेति। भावत्वेनाभावानामभावः सर्वत्र सुलभ इत्यन्वयः। ननु भावत्वेनाभावो नास्तीति प्रतीतिरभावस्यैवा १

भावत्वेनभावोनास्तीतिप्रतीतिर्भावस्यैवप्रतियोगित्वमवगाहते। नचैतावताप्रमेयमात्रप्रतियोगिकाभावसिद्धिरतआह। वन्हित्वेनेति। वह्नित्वेननिर्वन्होसर्वेषामभावःसुलभ
इतियोजना। ननुजलेवन्हित्वेनप्रमेयंनास्तीतिप्रतीतिर्वन्हिमात्रप्रतियोगिकाभावमवगाहते। नतुप्रमेयसामान्यप्रतियोगिकवह्निमतितादृशप्रतीत्यनुपपत्त्या वन्हिप्रतियो

जलादावपितदभावप्रत्ययप्रसंगात्। यत्समानाधिकरणानांसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभा
वानांप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यंतत्त्वंवातत्ज्ञेयत्वत्वादिनावाच्यत्वादीनामभावःसुलभएव शेषंदर्शितदिशावसेयमतआह प्रतियो
ग्यवृत्तिश्चेति। केचित्तुव्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्यप्रतियोगितायाअनवच्छेदकहेतुसमानाधिकरणस्यव्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिव्यधिक
रणस्यवा अभावस्यप्रतियोगितायाःसामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः एवञ्चव्याप्तेरव्यभि
चारिसम्बन्धरूपतापिसङ्गच्छते हेतौसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैवसाध्यतावच्छेदकेहेतुमन्निष्ठसाध्याभावप्रतियोगितावच्छे
दकत्वस्यापिव्यभिचारत्वात् अवच्छेदकत्वञ्चेह। तत्प्रयोज्याधिकरणत्वं तेन विशिष्टवन्ह्यभावस्यहृदत्ववन्हित्वोभयावच्छिन्नाभावस्यचप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वेऽपिवह्नित्वस्यनक्षतिः सत्ववतिगुणादौसंयोगाद्यभावोऽपिव्याप्यवृत्तिर्वक्ष्यमाणवाप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेद
कत्वमिहापि बोध्यम्भवतिचगुणत्वगुणावृत्तित्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वाद्यनतिरि
क्तवृत्त्येवसंयोगत्वमित्याहुः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वं यत्समानाधिकरण
साध्याभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वंनास्तितत्त्वंवाव्याप्तिरितितुनयुक्तंसर्व्वत्रसाध्याभावपदवैयर्थ्यात्। यत्तुसाध्याभाववति यद्वृत्तौप्रकृतानु
मितिविरोधित्वं नास्तितत्वंव्याप्तिरितितन्न अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वेसाध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्यविरोधितयाव्यभिचारिण्यति
प्रसंगात् केचित्तुयावन्तःसाध्याभावाःप्रत्येकंतत्तत्सजातीयायेतत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तत्त्वम् साजात्यञ्चसमानासमानाधिकरणधर्म्मा

गिकाभावावगाहित्वस्यावश्यकत्वाद् तआह। अवृत्तीति। तथाचगगनत्वेनप्रमेयंनास्तीतिप्रतीत्यैवप्रमेयसामान्यप्रतियोगिकाभावसिद्धेः नहितत्रापिगगनमात्रप्रतियो
गिकत्वभासतद्गतिवक्तुंशक्यते विनिगमनाभावेनप्रमेयमात्रप्रतियोगिकत्वावगाहनेबाधकाभावात् कालिकसंबन्धेनगगनत्वादिविशिष्टस्यप्रमेयस्यसर्वत्रनाभावः॥

संभवतीत्यत उक्तं। अवृत्तिमात्रवृत्तीति। तथाच यादृशसम्बन्धेन गगनत्वादेर्वृत्तिमद्वृत्तित्वं तादृशसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताप्रतियोगिताको गगनत्वादिना प्रमेयसामा
न्याभावो वाच्य इति भावः। ननु कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यके तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्यैवाप्रसिद्धिः कार्यासाच कालिकसम्बन्धेन गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्याम्सं

वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपेण साध्याभावश्च पूर्व्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रत्येतव्यो व्याप्यवृत्तिश्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणो
वा तेन तत्तत्साध्यव्यक्तेरव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्याभाववति वृत्तावपि हेतोर्नाव्याप्तिः तद्वद्वृत्तित्वाभावश्च तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिध
र्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः तेन साध्याभाववद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशेषितस्य वृत्त्वाद्यवच्छिन्नस्य वा साध्याभाववद्वृत्तित्वस्या
भावमादाय नातिप्रसङ्गः अत्रच हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं बोध्यं तेन वह्न्यभाववति स्वावयवे धूमस्य वृत्तावपि न दोषः इत्थञ्च साध्या
भावोऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्त्तमानो ग्राह्यः तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसि
द्धावपि नक्षतिः। यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्म्मेण यद्रूपावच्छि
न्नप्रतिव्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वं साधनस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वं वा साधनतावच्छेदकस्येति तु न वक्तव्यम् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ
सत्त्वादेर्गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभावप्रतियोगित्वादतिव्याप्तेः ज्ञेयं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशप्रतियोगितानव
च्छेदकत्वादव्याप्तेश्च प्रमेयत्वव्यधिकरणप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धेः। यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्म्मेण यद्रूपावच्छि
न्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं वा तत्त्वमित्याहुः। परे तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं व्याप्तिः येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव
वृत्तिमत्त्वमपि बोध्यं तेन व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नवह्न्यभाववति संयोगेन या वृत्तिस्तदभावस्य जात्यादौ वर्त्तमानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः साध्याभावश्च
पूर्व्ववद्बोध्यः तद्वद्वृत्तित्वाभावोऽपि स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तेन समानाधिकरणेन साध्या

भवति तत्सम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वमते तादृशप्रतीतेर्गगनप्रतियोगिकत्वावगाहितयैवोपपत्तौ प्रमेयांतरप्रतियोगिकत्वे मानाभावादत आह। विरुद्धेति। तथाच घटत्वपटत्वा
भ्यां प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या निखिलप्रमेयप्रतियोगिकस्तत्राप्यभावः सुलभ इति भावः। इदमुपलक्षणं। संयोगादिसंबन्धेन घटत्वादिकमपि प्रमेयत्ववद्वृत्ति इति तत्संबंधेन घटत्वाद्य

॥अथजागदीशीव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावःप्रारभ्यते॥

ह्वानादिसाध्यकाव्याप्तिरतस्तदुपात्तमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति नचात्मत्वाद्यभावोपि समानकालीनत्वादिसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिः तथाविधसंबन्धानां वृत्त्यनियामकत्वात्। क्वचिदपि तेन संबन्धेन वृत्तित्वाप्रतीतेः इत्थं च हेतुसमानाधिकरणत्वमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणाधेयत्वं ग्राह्यं तेनात्मत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिक

तद्वृत्तितद्धेतोरवृत्तेः वस्तुतो निखिलानामेव रूपाणां तादृशाभावसहस्रसमानाधिकरणत्वात् समानाधिकरणयावदभावाधिकरणाप्रसिद्धिर्दुर्वारैव। किञ्च हेतुता
वच्छेदकसम्बन्धेन या साध्याभाववति वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः अन्यथा धूमादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति कालादौ वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेर्व्य
भिचारिण्यतिप्रसंगो वा तथा च सत्तादिसाध्यके संयोगेन समवायेन वा हेतावव्याप्तिः। साध्याभाववति तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्या
भावाविशेषणीयादिति चेद्विशेष्यन्तां तथापि भूतत्वमूर्त्तत्वाद्योरन्यतरत्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभावसमुदायवति पृथिव्यादौ तस्या
वृत्तेः। किञ्च महाकालान्यत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि कालिकविशेषणहेतावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभावसमुदायवति महाकाले तेन सम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव
वृत्तेः एतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणयावदभावाधिकरणवृत्तित्वाभावा यावन्तो
वृत्तिमद्वृत्तयस्तद्वत्त्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनः संयोगाद्यभावस्याभावाः संयोगादयो न व्याप्यवृत्तयः एवं साध्यस्य गुणसामान्यस्याभावो द्रव्यत्वाधिकरणे उत्पत्तिकाला
वच्छेदेन वर्त्तमानोपि न व्याप्यवृत्तिः उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकः क्वचिदप्रसिद्ध्यादिसम्पादकाः पुनरभावा न हेतुसमानाधिकरणाः उक्तसमुदायाधिकरणवृत्तित्व
तदभाववृत्तिमत्त्वानि पूर्वोक्तरीत्या प्रत्येतव्यानीत्यादिकमपास्तम्। तद्विशिष्टेति। विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यये हेतुत्वात् अभावप्रत्ययो हि घट
त्वादिविशिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्यापि घटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमवगाहते न स्वातन्त्र्येण घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः तदिहाभावप्रत्ययो यदि व्यधि
करणधर्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनं नावगाहते नावगाहत एव तदा तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् अथावगाहते तर्हि भ्रम एव न च ततोऽर्थसिद्धिरिति भावः। यदि पुन
रानुभविकोलौकिकानां स्वरसवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिप्रत्ययो न तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरूणामपि शक्यमिति मन्तव्यम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रणसंबन्धित्वान्नोक्तदोषतादवस्थ्यं न च हेतुसमानाधिकरणा इत्यपहाय साध्यसमानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाः स्वविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियो
गिसमानाधिकरणास्तद्धर्मवत्त्वमित्येव क्रुतो लक्षणं न कृतमिति वाच्यं द्रव्यमात्मत्वादिसाध्यके महाकाले साध्यसमानाधिकरणद्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकर

णाप्रसिद्ध्या। तत्राव्याप्तिप्रसंगात्। दैशिकविशेषणतासंबन्धेनसाध्याधिकरणवृत्तित्वोक्तौचगौरवात्। यत्तुयत्समानाधिकरणा यावंतस्तादृशाभावाःसाध्यसमानाधिकर
णास्तत्त्वमित्येवास्तुलक्षणंस्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यप्रवेशेबीजाभावादिति तत्तुच्छं तथासति यत्समानाधिकरणायावंतोऽभावाःसाध्यसमानाधिकरणास्त
त्वमित्यस्यैवसम्यक्त्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाइत्यस्यव्यर्थतापत्तेस्तन्मात्रोक्तौचविनापिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावलक्ष
णसंभवेप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादेरवतारकत्वानुपपत्तिः। यदपियत्समानाधिकरणाःसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकायावन्तोऽभावादैशिक
विशेषणतयोभयवृत्तयस्तत्त्वमित्येवलक्षणमस्तु। स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यांतर्भावेगौरवात्। हेतुसमानाधिकरणस्यतत्तद्योगोलकान्यत्वाभावस्यैवदैशिकवि
शेषणतयोभयवृत्तित्वाभावाद्धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिविरहादिति तन्मंदं। हेतुसमानाधिकरणस्यवन्हिसंयोगाद्यात्मकाभावस्यदैशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहेण
वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात्। नचभावभिन्नस्यैवहेतुसमानाधिकरणाभावस्यप्रवेशान्नैषदोषः तद्घटभिन्नपटत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः। तद्घटभिन्नत्वा
द्यभावस्यतद्घटत्वादिस्वरूपत्वेनभावत्वात् पटत्वादिनातद्घटभिन्नत्वाद्यभावस्यचोभयवृत्तित्वादिति अत्रचहेतुसमानाधिकरणायावंतस्तादृशाभावाःस्वप्रतियोगिमत्ता
ग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेनोभयवृत्तयस्तत्त्वमितिकृतेनक्काप्यनुपपत्तिरित्यलंपल्लवितेन अत्रचयत्पदंयद्धर्मावच्छिन्नपरं अग्रेचतत्त्वमित्यस्यहेतुतावच्छेदकीभूत
तद्धर्मवत्त्वमित्येवार्थः। तेनसकलधूमव्यक्त्यनुगतायावन्हिव्याप्तेर्नालाभः नवाज्ञानवान्मनोन्यत्वेसति आत्ममनःसंयोगादित्यादौमनसिहेतुसमानाधिकरणस्यात्मत्व
सामान्याभावस्यस्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः यत्तुद्रव्यगुणकर्मान्यत्वेसतिसत्त्वादित्यादौहेतुसमानाधिकरणस्यद्रव्यत्वाद्यभा
वस्यातथात्वादव्याप्तिरतोयत्तदस्ययद्धर्मावच्छिन्नपरत्वमिति तन्नद्रव्यत्वाद्यभावस्यापिकालिकादिसंबंधेनस्वविशिष्टयद्धेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणजन्यद्रव्यादितदवच्छेदे
नप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्तत्राव्याप्तिविरहात् साध्यतेत्यादिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदिकायद्भावप्रतियोगितातादृशाभावादित्यर्थः। अत्रचविशिष्टस
त्तावान्जातेरित्यादौविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्यैवसत्तास्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतयातस्यस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्या
प्तिरतःसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति तथाचद्रव्यत्वाद्यभावस्यैवनिरुक्तयावदंतर्गतस्यातथात्वान्नातिव्याप्तिःसाध्यवत्त्वंचात्रसाध्यतावच्छेदकसंबंधेननिवेश्यं तेनवस्तुमात्रस्यैवविषयतासंब
धेनज्ञानवत्त्वाद्घटत्वादिनावाच्यत्वाभावस्यैवसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वेपिसमवायेनज्ञानस्यसाध्यत्वेद्रव्यत्वादिहेतौनातिप्रसंगः समवायसंबंधावच्छिन्न
ज्ञानवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्मत्वाभावस्यैवप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् अत्रचसाध्यवन्निष्ठाभावःप्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनविशेषणीयः। तेनसाध्यव

न्मात्रएवसमवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रतियोगित्वेनघटाद्यभावस्यसत्वेपिनसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धिः। इत्थंचत
त्सम्बन्धेनस्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकोयोयस्तदन्यत्वेसतितत्संबन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वरूपंतत्संबन्धेनसाध्यव्यापक
तावच्छेदकत्वंनिरुच्यतादृशव्यापकतावच्छेदिकायदभावप्रतियोगितातादृशाभावाः प्रवेशनीयाः। नचतत्संबन्धावच्छिन्नाधेयतेत्यादिकंव्यर्थं द्रव्यत्वाद्यभावप्र
तियोगितायामपिसंयोगसम्बन्धेनवन्ह्यादिव्यापकतावच्छेदकत्वापत्त्यायावदंतर्गतस्यतत्संबन्धेनद्रव्यत्वाद्यभावस्यसाध्यव्यापकताघटकीभूतसंयोगादिसंब
न्धेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्यासद्धेतुमात्रएवासंभवस्यावारणार्थं तदुपादानात् संयोगसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्यद्रव्यत्वादावसत्वेनद्रव्यत्वादिनिष्ठप्रति
योगित्वस्याधेयतानवच्छेदकत्वात् तत्संबन्धेनस्वावच्छिन्नानधिकरणत्वंचतत्सम्बन्धेनस्वावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभेदः तेनवन्ह्यादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छि
न्नाधिकरणगगनोभयभेदस्यघटत्वादिनावन्ह्यादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणभेदस्यचवन्ह्यादिसाध्यवतिसत्वेपिनक्षतिः अत्राभावाइतिस्वरूपकथनं व
स्तुतः साध्यवन्निष्ठाभावस्यतत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमेव तत्संबन्धेनसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वंवाच्यं तत्रचसाध्य
वन्निष्ठत्वमभावस्यस्वरूपसंबंधेनग्राह्यं तेनस्पंदःकालत्वादित्यादौस्पंदत्वाद्यभावस्यापिकालिकसम्बन्धेनसाध्यवतिवृत्त्यायावदंतर्गतत्वात्समवायित्वेनवाच्य
त्वाद्यभावस्यचतादृशप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपिनातिव्याप्तिः इत्थंचजातिसामान्याभावादेरपिवन्ह्यादिव्यापकतयातत्प्रतियोगिकस्यजात्यादिस्वरूपस्यहेतुस
मानाधिकरणाभावस्यजातिसामान्याभावात्मकप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादसंभवापत्तिरतोभावाइत्युक्तंभावभिन्नाइतिचतदर्थः। यथाचसामानाधिकरण्येनानव
च्छेदकत्वघटितायांव्यापकतायांनदोषस्तथाग्रेप्रपंचयिष्यते नव्यास्तुसाध्यतावच्छेदकेत्यादि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणानियावंतितत्प्रत्येकवृत्तिवृत्ति
प्रतियोगिताकेत्यर्थः। नचैकमात्रवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः। तत्रयावत्वस्यानुपादेयत्वात्। शब्दैक्यस्याकिंचित्करत्वात्। यद्वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमाना
धिकरणायावंतोधर्मास्तत्तत्प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तिप्रतियोगिताकेत्यर्थः इतिप्राहुः यत्तुसाध्यवदवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकेत्यर्थइति तन्न के
वलान्वयिसाध्यकसद्धेतौतादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तेः गगनस्वरूपाभावस्यतादृशत्वेपिहेतुसमानाधिकरणत्वासंभवादिति। अत्रव्यापकतावच्छेदकप्रति
योगिताकाइत्यत्रव्यापकतायाअवच्छेदोयस्येतिबहुव्रीहिकप्रत्ययः। तेनप्रतियोगितयासमं अवच्छेदिकापदस्यसमासेकोपधत्वेपिपुंवद्भावः। तद्धितवुन्कोपध
स्यैवपुंवद्भावनिषेधादित्यभियुक्ताः। सर्वत्रेति। सद्धेतावसद्धेतावित्यर्थः। तथाचयावत्वानुक्तावतिव्याप्तिरेवस्यान्नाव्याप्तिरितिभावः सकलव्यभिचारिणीत्यर्थइत्य

वच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावोपि बोध्यः। अप्रसिद्धिदोषस्यापि सत्वान्मूले प्रतियोग्यवृत्तिरित्यादिदोषांतरं किमित्युपात्तमत स्तद्वक्तारार्थमाशंकते। नन्विति। पारिभा
षिकमेवेत्येवकारेण नव्यभिचारो ऽव्यभिचार इति योगार्थो व्यवच्छिद्यते। अव्यभिचरितत्वमिति। अथेदं वाच्यमित्यादिग्रंथाभिप्रेतमिति शेषः। तथा च न चैवं घट इत्यादिमूल

भावववृत्तित्ववृत्तिना वा धर्म्मेणानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः तेनालोकाद्यवृत्तित्वेन रूपेण यो वह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्य यश्चेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावा
धिकरणीभूतमहानसवृत्तित्वादेरभावस्तस्य धूमादौ स्वनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविरहस्य च हेत्वन्तरवृत्तेः स्वस्मिन्नस त्वपि न क्षतिरित्याहुः। अन्ये तु वृत्तिमद्वृत्तयो या
वन्तः साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तादृशवृत्तित्वाभावश्च स्वव्यापकतादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताको बोध्यः प्रयोजनञ्चोक्तप्रायम्
साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नस्यैवाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः समुदायेति। साध्याभा
वश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यः तेन समवायेन वह्नेः साध्यत्वे धूमे संयोगेन च तथात्वे वह्न्यवयवत्वे पर्व्वतवह्न्यवयव संयोगे च पर्व्वतस्य वन्ह्यवयव
स्य च सम्बन्धद्वयावच्छिन्नवन्ह्यभावद्वयानधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः तथा स्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकोऽपि बोध्यः तेन यत्र पृथिवीत्वा
भावादौ साध्ये तत्तद्व्यक्त्यवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणमप्रसिद्धम् तत्र सद्धेतौ पृथिवीत्वादौ साध्ये जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाववति सामान्या
दाववर्त्तमाने द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादौ च नाव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा नाप्यभावत्वादिना ऽभावादौ साध्ये तत्तत्साध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरि
त्याहुस्तन्न द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादौ तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववति द्रव्यत्वादेरवृत्तेरतिव्याप्तेः अपि चेदं पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ
द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणगुणाद्यवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्वादतिव्याप्तेः द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्त्
त्वात्। किञ्च रूपाभावसाध्यके सद्धेतौ साध्याभावसमुदायनिविष्टसकलरूपव्यक्त्यधिकरणाप्रसिद्धेः। यावतामभावानामेकाधिकरण्यं तावतां समुदाये विवक्षिते
पीदं पृथिवीवृत्तिगुणशून्यं सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वा वायुत्वाद्रूपवदन्यत्वाद्वेत्यादावतिव्याप्तिः तत्र तादृशसाध्याभावस्तोमस्य नियमतो रूपादिघटितत्वेन

स्य केवलान्वयिनो व्यभिचरितत्वेनालक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वान्न पूर्वमूलासंगतिरिति ध्येयं। यदित्यादि। अत्र यत्समानाधिकरणादृत्यस्यानुक्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्यापि यावदनेगतत्वात्तस्य च व्यापकताघटकसमवायसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणे केनापि सम्बन्धेनावृत्तित्वादयमात्मा

जा·व्य नाधिकरण्यं नातिव्याप्तिं संपादयतीत्याशयेन हेतुत्वाद्यवच्छिन्नाभावपर्यन्तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमपि साधु संगच्छते। परे तु प्रकृत साध्यव्याप्यतावच्छेद
५ कप्रतियोगिताको यः कश्चिदभावो यद्धिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तत्त्वमेवाव्यभिचरितत्वं कुतो नोक्तं भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्य
क्तेस्तादृशोभयात्मकसाध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावादेव तादृशोभयाभावमादायातिव्याप्त्यसंभवादिति विभावनीयमिति प्राहुः भूतत्वमात्मभिन्नत्वे सति विशेषगुण
वत्त्वं तच्च नव्यापकतायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितकल्पे भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य व्यापकं तादृशोभयवति घटादावुत्पत्तिक्षणावच्छेदेन विशेषगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभाः
वसत्वादत उक्तं मनोन्यत्वेति साध्यस्यैवाभावमादाय नातिव्याप्तिः सुतरां वस्तुतरस्यैवेति कैमुतिकन्यायेनोक्तं। मनोन्यत्वे इतीत्यपि वदंति अतथात्वादिति स्वविशि
ष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादित्यर्थः। मनस्येव व्यभिचारादिति भावः। ननु यत्समानाधिकरणा यावंतोभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणा
स्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि व्यर्थं न च साधनसमानाधिकरणगोत्वाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरण
त्वादसंभव इति वाच्यं तस्यापि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् न चैवं रीत्याव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यं अभावस्य स्व
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्वकीयप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताया एव व्याप्यवृत्तितानिरूपकतया धूमाद्यभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्ववि
शिष्टस्वाभावनिष्ठप्रतियोगितायाः अतथात्वेन धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्ययोगादत आह। साधनेत्यादि। गोत्वादीत्यादिपदेन गगनादिसंग्रहः तथा च तद्दलानु
क्तावसंभव एव स्यादिति भावः नन्वेवं यत्समानाधिकरणा यावंतः साध्यप्रतियोगिकाभावः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्येव वाच्य
तां तावतैव गोत्वाद्यभावमादायासंभवस्य व्युदासादत आह। तत्तदिति। तथा चोक्तविवक्षया द्रव्यत्वाद्येकव्यक्तिसाध्यकसद्धेतौ लक्षणसंभवेपि वह्निमान्धूमाज्जातिमान्सत्ता
दित्यादौ साध्यप्रतियोगिकानां तत्तद्वह्न्यभावानां आत्मत्वाद्यभावानां च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरिति भावः न च साध्यव्यापकप्रतियोगिकाद्यस्यैव सम्य
क्त्वे व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकपर्यंतं व्यर्थमिति वाच्यम्। तत्तत्साध्यव्यक्तीनां गगनादीनां च प्रमेयत्वादिप्रकारेण साध्यव्यापकतया तदभावमादायासंभवापत्तेः
न च वृत्तिमत्त्वे सति स्वानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वं निरुच्य तत्प्रतियोगिकाभाव एव निवेश्यतामिति वाच्यम् तस्य लक्षणांतरत्वेप्युक्त
लक्षणस्यादुष्टत्वादिति भावः यत्समानाधिकरणाद्युत्तरहेत्वधिकरणत्वं विशिनष्टि। येनेत्यादिना तदधिकरणमिति तत्संबंधीत्यर्थः। तेन तादात्म्येनाधिकरणाप्रसि राम
द्धावपि तत्संबन्धेन सद्धेतौ नाव्याप्तिः अतथात्वेपीति प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वविरहेपीत्यर्थः। यद्यपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमवश्यं स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाव ५

च्छेदेनाग्रेविवक्षणीयं तथाचहेतुतावच्छेदकसम्बंधेनहेत्वधिकरणाननुक्तौकालिकसम्बन्धेनधूमस्याधिकरणेमहाकालेवर्तमानस्यप्रलयान्यत्वाद्यभावस्यापि यावदंत
र्गतत्वात्स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्यावन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिःसंभवति तथापिस्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यादेरुक्तावनुक्तौचोभयथैवअयमात्माज्ञानादित्यत्रा
व्याप्तिः वन्हिमान्धूमादित्यत्रस्वविशिष्टेत्याद्युक्तावेवतथेत्याशयेनप्रसिद्धोदाहरणंपरित्यक्तं यत्तुमहाकालस्यैवप्रलयान्यत्वाद्यभावविशिष्टहेत्वधिकरणत्वसंभवात् स्व
विशिष्टेत्याद्युक्तावेपि वन्हिमान्धूमादित्यादौनाव्याप्तिःमहाकालस्यहेतुताघटकसंयोगसंबन्धेनधूमाधिकरणत्वाभावेपिहेतुसम्बन्धित्वानपायात्। तादात्म्येनहेतोः संग्र
हार्थंहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनयोहेतुसंबंधीतद्वृत्तियावदभावानामेवनिवेशितत्वादिमतं। तत्तुच्छंसंयोगमात्रेणधूमहेतोःप्रभामंडलादौवन्हेर्व्यभिचारितयापर्वतादिनि
रूपितसंयोगेनैवतस्यहेतुत्वात्तादृशसंयोगेनचधूमस्याधिकरणेपर्वतादौप्रलयत्वादिस्वरूपस्यप्रलयान्यत्वाद्यभावस्यवैशिष्ट्याप्रसिद्धेरावश्यकत्वात् विभिन्नकालीनयोर्विष
यतान्यसंबन्धसामान्येनैवाधाराधेयभावविरहादितिदिक्। ननुपृथिवीत्ववान्महाकालत्वात्महाकालकपालान्यतरत्वाद्वेत्यादावतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्यम
हाकालान्यत्वाद्यभावस्यापिहेत्वधिकरणमहाकालाद्यवच्छेदेनकालिकसम्बन्धेनप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाद्तआह। एवमिति। दलांतरेपि प्रतियोगिसामानाधिकर
ण्यदलेपीत्यर्थः एकसंबन्धेनव्यापकत्वमन्यसम्बन्धेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्यंइत्येवसम्बन्धभेदनिबन्धनःप्रोक्तातिव्याप्तिरूपोदोषःसाध्यव्यापकताघटकसंबन्धेनसा
ध्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकसंबंधस्यैक्यविवक्षयानिरसनीयइत्यर्थः। यत्संबन्धेनस्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकंयद्यत्तदन्यप्रति
योगिताकः साध्यवन्निष्ठाभावोयतत्सम्बंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्यावच्छेदकान्यप्रतियोगिकोवायोभावस्तादृशसंबन्धेनप्रतियोगिनोयदधिकरणंतद्वृ
त्तित्वंविवक्षितमितिफलितोर्थः पृथिवीत्वाद्यभावप्रतियोगित्वंतुनकालिकसंबंधेनपृथिवीत्वादिव्यापकतावच्छेदकंनित्यपृथिव्यांव्यभिचारात्। किंतुसमवायेनैवतेनचसंब
धेनपृथिवीत्वाद्यभावस्यहेत्वधिकरणमहाकालावच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नोक्तातिव्याप्तिरितिभावः यत्तुयेनसंबंधेनव्यापकत्वंतेनसंबंधेनप्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्योक्तावपिनित्यज्ञानंईश्वरसविषयकत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्येच्छाभिन्नत्वाद्यभावस्यापिसाध्यव्यापकताघटकविषयितासंबंधेनयावद्धे
त्वधिकरणेप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् नचयेनयेनसंबंधेनव्यापकत्वंतेनतेनसंबंधेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविवक्षणान्नोक्तदोषः तथासतियावत्पदवैयर्थ्याप
त्तेः विशेषणतासामान्येनैवसाध्यवन्निरूपितविशेषणतयापिवाच्यत्वादेः साध्यव्यापकतयाघटत्वादिनावाच्यत्वाद्यभावस्यैवतादृशसम्बंधेनहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रति
योगिसामानाधिकरण्यविरहात् धूमवान्वन्हेरित्यादौव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिविरहात्। तन्मतेविषयितासंबन्धेनव्यापकतायाएवासत्वाद्विषयितासंबंधेनस्वावच्छिन्ना

जा॰न्य धिकरणत्वाप्रसिद्ध्यास्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठेत्यादिव्यापकतायास्तेनसम्बन्धेनासंभवात्। नचतेनसंबन्धेनस्वावच्छिन्नसम्बन्धित्वमेवव्यापकतायांनिवेशनीयं त्व
६ दुक्तातिप्रसंगभयेनैवतस्या निवेशनीयत्वात्। नचतत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायास्सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकधर्मवत्वलक्षणंव्यापकत्वंवि
षयितासम्बन्धेनसुलभं साध्यवतिनित्यज्ञानेवस्तुमात्रस्यैवविषयितासम्बन्धेनसत्वेपिनित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टघटादेर्विषयितासम्बन्धेनाभावेस्य तत्रसत्वेबाधकाभावादिति
वाच्यं विषयितायावृत्त्यनियामकतयातत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः यदपिमनस्त्ववत् अणुत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः परमाणुत्वसमानाधिकरणस्यमनस्त्वाद्यभाव
स्यापिसाध्यव्यापकताघटकदिक्कृतविशेषणतयासर्वत्रैवपरमाणौप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति। तदपितुच्छं नित्यानामव्यावर्तकत्वाज्जन्यानामेवमूर्तानांदिगुपा
धितयापरमाणौदिक्कृतविशेषणतयाकस्याप्यसत्वात् तेनसंबन्धेनसाध्यव्यापकत्वविरहात्। अन्यथावस्तुमात्रस्यैवकालोपाधित्वसंभवात्तदपिजन्यमात्रस्यनस्यात् अत
एवप्रलयदशायांदिग्देशविभागोनास्तीत्यादिसिद्धान्तःसंगच्छते अन्यथापरमाणूनांसत्वात्तदानीमपिदिग्विभागप्रसंगादितिदिक्। यद्विचस्पंदोमहाकालत्वादित्यादावति
व्याप्तिःसाधनसमानाधिकरणस्यमहाकालान्यत्वाद्यभावस्यापिसाध्यव्यापकताघटककालिकसम्बन्धेनमहाकालेप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् नचायंस्पंदइत्या
कारकयत्किंचिद्बोधव्यक्तेर्विषयतासम्बन्धेनैवस्पंदत्वव्यापकत्वात् यावदन्तर्गतस्यतदभावस्यैवसाध्यव्यापकताघटकविषयतासम्बन्धेनहेत्वधिकरणमहाकालेप्रतियोगि
समानाधिकरणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः नहितादृशबोधव्यक्तौकालिकसंबन्धेनापिस्पंदत्वव्यापकत्वंभाविभूतेषुस्पंदेषुव्यभिचारादितिवाच्यं विषयतायाःज्ञानसमानका-
लीनतयातद्बुद्धिव्यक्त्यभावदशायामेवस्पंदत्ववतिविषयतासम्बन्धेनतत्तद्बुद्धिव्यक्त्यभावस्यसत्वाद्विषयतासम्बन्धेनापिस्पंदइत्याकारकजन्यबुद्धेःसाध्यव्यापकत्वा
संभवात् किंचव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यासत्वेपिव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावमादायैवकेवलान्वयिसाध्यकस्थलेलक्षणसमन्वयात्प्रतियोग्यवृ
त्तिश्चेत्यादिमूलस्यतद्दूषकत्वानुपपत्तेः। नचसाध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकधर्मवत्वरूपव्यापकतायांव्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावमादायासंभववारकस्यसामानाधिकरण्येनेत्यस्यव्यर्थतायामेवतन्मूलग्रंथस्यतात्पर्यमितिवाच्यम्। सामान्यधर्मेण विशेषाभावमादायव्यापकत्वस्याप्रसिद्धेर्वार-
णार्थमेवसामानाधिकरण्यदलस्यव्यापकतायामवश्यंनिवेशनीयत्वादित्याकंविभाव्यते तदासम्बन्धैक्यविवक्षयेतिग्रंथस्यसाध्यव्यापकत्वस्यतदवच्छेदकप्रतियोगि
त्वस्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्यधिकरणत्वस्यचैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षयेत्यर्थः। तथाचस्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्य राम
व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकायावन्तोऽभावाःस्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनप्रतियोगिसमानाधिकरणाइत्यर्थलाभात् यावदन्तर्गतस्यसमवायादिसंबं ६

न्ये केचित्तु सर्वत्रेति। सकलहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यर्थः दूषयन्त्याहुः वाच्यत्वाद्यभावस्येति। घटत्वादिनावाच्यत्वाभावस्य चेत्यर्थः तथात्वात् प्रतियोगिसमानाधिक
रणत्वात् तथाच धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थमेव यावत्पदोपादानमितिभावः। ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयावदभावो तथैव वाच्यत्वाद्यभा
वमादायोक्तस्यातिप्रसंगस्य व्युदाससंभवात्। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावानां यावत्त्वोपादाने गौरवग्रस्तमत आह। अतएवेति नि
रुक्ताभावे यावत्त्वोपादानादेवेत्यर्थः अन्यथाभूतत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकान्यत्वाद्भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य च तादृशप्रति
योगिताकस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिः स्यादेवेति भावः यत्तु साध्यप्रतियोगिको यत्किंचिदभावो यद्धर्मावच्छिन्नहेत्व
धिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्त्वमित्येव लक्षणमस्तु कृतं यावत्त्वगर्भनिरुक्त्या धूमवान्वह्नेरित्यादौ घटत्वेन धूमाभावस्यापि तादृशहेत्वधिकरणाव
च्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिव्युदासादित्याशंक्यातएवेत्यादिकमवतारयंति। तत्तुच्छं तादृशशंकायां धूमवान्वह्नेरित्यादि प्रसिद्धस्थल एव वह्निधूमोभ
यत्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिसंभवे भूतत्वमूर्तत्वोभयवानित्याद्यनुधावनस्य संदर्भविरोधापत्तेः। यदपि यादृशाभावस्य प्रतियोगिता व्यापकं साध्यतावच्छेदकं
तादृशः। कश्चिदभावो यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तेऽपि वाच्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिवारणसंभवाद्याव
त्त्वगर्भलक्षणं गौरवग्रस्तमतउक्तं। अतएवेत्यादि। तदप्यसंगतं प्रतियोगितामात्रस्यैवमत्यैकपर्यवसितत्वेन वह्निधूमोभयत्वादेस्तद्व्यापकत्वासंभवाद्वह्निधूमोभय
वान्धूमादित्यादावव्याप्तिभयेन तादृशनिरुक्तेः शंकितुमप्यशक्यत्वात्। ननु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमिसत्र प्रतियोग्यधिकरणत्वं साध्यनिरूपितसाध्यतावच्छेदक
संबन्धेन ग्राह्यमित्यलं यावत्त्वनिवेशेनेत्यत आह। अतएवेत्या रीत्यपि वदंति नव्यास्तु ननु साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठयादृशप्रतियोगिताको यत्किं
चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसमानाधिकरणस्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे यावत्त्वगर्भलक्षणारंभो गौरवग्रस्तः। प्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादौ विरु
द्धघटत्वपटत्वोभयगगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावमादायलक्षणसंभवात्। गगनादेर्वृत्तिमत्त्वलक्षणधर्मत्वाभावात्। सामान्याभावीयान्यप्रतियोगित्वं स्वरूपस
म्बन्धेन प्रत्याश्रयं विभिन्नमुपेयमतो विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयमात्रस्याभावमादायैव धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिप्रसंगः। नचानवच्छिन्नातवैयर्थ्यं वह्निधूमोभयत्वा
वच्छिन्नाभावमादाय धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारकत्वात्साध्यनिष्ठपदमपि तदर्थमेव। अन्यथा गगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावमादाय व्यभिचारि
मात्रेतिव्याप्त्यापत्तेरित्यत आह। अतएवेति। इत्थं च भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तस्य प्रतियोगिसामा

जा·व्या ष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्रहेत्वधिकरणत्वंतेनैवसम्बन्धेनेतिविवक्षयेत्यर्थः। इत्थंचदलांतरमपिसाधुसंगच्छतइतितुनव्याः। यद्वाधूमवान्वन्हेरित्यत्रातिव्याप्तिः धूमसामा
७ न्याभावस्यापिहेत्वधिकरणावच्छेदेनस्वप्रतियोगित्वस्यकालिकसम्बन्धेनाश्रयीभूतवन्ह्यादेःसमानाधिकरणत्वादतआह दलांतरेपीति प्रतियोगिसामानाधिकरण्य
मित्यत्रप्रतियोगिताश्रयदलेपीत्यर्थः। सम्बन्धभेदनिबन्धनोदोषः प्रकृतसाध्यव्यापकत्वस्यैकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्यान्यसम्बं
धावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयीभूतवन्ह्यादेः सामानाधिकरण्यनिबंधनोदोषःसम्बन्धैक्यविवक्षया यत्सम्बन्धेनव्यापकतावच्छेदकत्वंप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमि
त्यत्रापितेनसम्बन्धेनप्रतियोगिताश्रयत्वविवक्षयेत्यर्थइतिसंक्षेपः अत्रसम्बन्धैक्याविवक्षायांरूपसामान्याभाववान्पृथिवीत्वाज्जन्यपृथिवीत्वाद्वेत्यादिविरुद्धहेता
वप्यतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्यपृथिव्यन्यत्वाद्यभावस्यापिहेत्वधिकरणपृथिव्यवच्छेदेनजन्यपृथिव्यवच्छेदेनवादिक्कृतविशेषणतयाप्रतियोगिसमाना
धिकरणत्वात् मूर्तमात्रस्यैवदिगुपाधित्वोपगमात्। नचतस्यालस्यत्वेनीरूपमित्याकारकप्रतीतिंविषयत्मान्युक्तविषयतासंबन्धेनसाध्यव्यापकत्वाद्यावदंतर्गतस्य
तदभावस्यैवहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः तादृशबुद्धिव्यक्तेर्विभिन्नकालीनघटादेकेनापिसम्बन्धेनासत्वादितिवाच्यम्
विषयतायाज्ञानसमानकालीनतयातादृशबुद्ध्यभावदशायामेवरूपशून्येगगनादौविषयतासंबन्धेनतद्बुद्ध्यभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्वात्तादृशज्ञानव्य
क्त्यभावस्यसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावात् स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठैत्यादिव्यापकतायास्तद्बुद्धिव्यक्तौसत्वेपिप्रतियोगिवैयधि
करण्याघटितव्यापकत्वस्यतद्बुद्धिव्यक्त्यावसत्वेनोक्तस्थलेऽतिव्याप्तेरावश्यकत्वादितिभ्रमंनिराकुरुते रूपसामान्येत्यादिना पृथिवीत्वादिकमिति नित्यपृथिव्यादि
गुपाधित्वेमानाभावादादिपदं तेनजन्यपृथिवीत्वाद्युपग्रहः सद्धेतुप्रतिकूलविरोधंनिरस्यति प्रलयइतिमहाप्रलयइत्यर्थः खण्डप्रलयेतुपार्थिवपरमाणोरूपमस्त्येव
अन्यथोत्तरसर्गेपार्थिवद्व्यणुकस्यरूपोत्पत्त्यर्थंपरमाणोपाकातरकल्पनापत्तेरितिप्रांचः प्रलयइत्यस्यपाकेनरूपादेःप्रलयदशायामित्यर्थः। तेनमहाप्रलयानभ्युपगमे
पिनक्षतिः उत्पत्तिकालेचेत्यत्रचकारेणनिरुक्तप्रलयस्यानुकर्षणाच्चावयविन्यपिपाकदशायांतत्सत्वात् नग्रंथन्यूनतेत्यपरे ननुविरोधविरहेपिघटाद्यवच्छेदेनर
व्यभिचारित्वात्कुतःसद्धेतुत्वमतआह उत्पत्तिइति यद्यपिपाकेनश्यामादिरूपनाशकालेपिअवयविनिरूपसामान्याभावसत्त्वं तथापिपीलुपाकवादिमतेतदसंभ
वात् अपच्यमानावयविन्यनुरोधाच्चउत्पत्तिकालमात्रानुसरणं तत्सत्वादितिरूपादिसामान्याभावसत्वादित्यर्थःप्रतियोगिवदिति प्रतियोगिनइवेत्यर्थः विरोधित्वं राम·
एकदैकदेशावृत्तित्वंमानाभावादितिप्रलयाद्यवच्छेदेनपरमाण्वादौरूपादिसामान्याभावेतुयोग्यसन्निकर्षाभावात्प्रत्यक्षासंभवेप्यनुमानादिकमानमस्तीत्याशयः ७

यत्तुघटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य प्रत्यक्षमेव संभवति तदानींचक्षुःसंयुक्तविशेषणतायास्तत्रासत्त्वेपि द्रव्यसमवेतवृत्त्यभावप्रत्यक्षहेतोश्चक्षुःसंयु
क्तसमवेतविशेषणतायाःसत्त्वेन संनिकर्षसंभवादिति। तत्तुच्छं त्वक्संयुक्तसमवेतद्व्यणुकविशेषणतयारूपाद्यभावचाक्षुषापत्त्या चक्षुःयोग्यसंयुक्तसमवेतविशेषणताया
एवअभावग्राहकत्वेन द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतवृत्त्यभावचाक्षुषत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वात् अन्यथात्रसरेणुवृत्त्यभावचाक्षुषेव्यभिचारापत्तेः वस्तुतः स्वोत्पत्तेः पूर्वेचक्षुः
संयुक्तसमवेतस्य घटादेरसत्त्वात्तद्विशेषणतायाअपि तदानीमसत्त्वात्तदुक्तक्रमेण हेतुतैव नास्तीति ध्येयम्। अतएवेति ध्वंसप्रागभावयोरत्यंताभावविरोधित्वे मानाभावा
देवेत्यर्थः रक्तिम ध्वंसप्रागभावयोःसत्त्वमावेदयितुमंतरापदं रक्तं रूपमिति नचगुणेशुक्लादयःपुंसीत्यनुशासनात् रक्तोनास्तीत्येवप्रयोगोयुक्त इतिवाच्यं वस्त्वंतरविशेषणत
नापन्नस्यैव शुक्लादिशब्दस्य पुंस्त्वानुशासनात् अतएव शुक्लं रूपमिति प्रयोगः समासे मणिकृतैव वक्ष्यत इति ध्येयं एष रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः पूर्वेत्यादि पूर्वं रक्तस्य ध्वंस
वति उत्तर रक्तस्य प्रागभाववति इदानीं रक्तेपीत्यर्थः नचरक्ततादृशायां वर्तमानस्यापि रक्तांतरध्वंसादेस्तदानीं रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहान्न तादृशप्रत्ययस्त
स्याव्याप्यवृत्तित्वादितिवाच्यं ध्वंसादिप्रतियोगित्वस्य किंचिद्धर्मानवच्छेद्यत्वात् तत्तदनंतध्वंसप्रागभावादिषु रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनामपेक्ष्य रक्त
त्वावच्छिन्नात्यन्ताभावसंबंधस्यैवांतराश्यामादिषु कल्पनाया लघुत्वाच्च। नचयावंतिरक्तरूपाणि तत्तद्व्यक्तित्वेतरधर्मानवच्छिन्नतत्तद्व्यक्तिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावकू
टैरेव रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः क्रियते प्रकृते च विद्यमानरूपप्रतियोगिकस्य तादृशाभावस्यासत्त्वान्न तथाप्रतीतिरितिवाच्यम् तथासत्यंतराश्यामे रक्तं रूपं नास्तीत्याका
रकनिर्णयेपि तत्र रक्तं रूपमस्तीति प्रत्ययापत्तेः विरोधिनः सामान्याभावस्यानिश्चयात् विशेषाभावकूटनिर्णयस्याप्रतिबंधकत्वात् अन्यथा सामान्याभाव एव न सि
द्ध्येदिति भावः प्रांचस्तु प्रतियोगितासंबंधेन रूपत्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताकःसंसर्गाभावविशेष्यकः प्रत्ययो रूपत्वावच्छिन्नप्रकारताकबुद्धेर्विरोधीति रूपत्वं प्रति
योगितावच्छेदकमेव नेति श्यामतादृशायां रूपत्वावच्छिन्नाभाव एव रूपं नास्तीति प्रतीतेर्विषयः किमनुरोधेन रूपध्वंसादिमति तदत्यंताभावसिद्धिरित्याहुः तन्मंद
अंतराश्यामे समवायेन रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीतेः प्रामाण्यानुरोधेनैव ध्वंसात्यंताभावयोर्न विरोधः अन्यथा समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसाद्यप्रसिद्ध्या तत्प्र
तीतेर्भ्रमत्वापत्तेरिति तु परमार्थः तत्सामानाधिकरण्यं चेति। प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं चेत्यर्थः स्वविशिष्टेति स्वपदं लक्षणघटकतत्तदभावव्यक्तिपरं तथाच तत्तद
भावाश्रयीभूतपक्षे हेतुताघटकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणं तदवच्छेदेन तत्तदभावे स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं ग्राह्यमित्यर्थः तेनहेतु
समानाधिकरणस्य घटत्वादिना वह्न्याद्यभावस्यापि कालिकसम्बन्धेन धूमाद्यधिकरणस्य दादौ व्यापकताघटकसंयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्या

जा·न्य भावेपिवन्हिमान्धूमादित्यादौनाव्याप्तिः नवाद्रव्यंविशिष्टसत्वादित्यादौघटत्वादिनाद्रव्यत्वाद्यभावस्यहेत्वधिकरणाद्यवच्छेदेनप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेपिक्षतिः
८ गुणादीनांविशिष्टसत्तानधिकरणत्वात्। यद्यपिव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वेमानाभावाद्द्रव्यत्वाद्यभावनिष्ठंयत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यंतदवच्छेदकत्वंनहेत्वधि
करणस्यत्वसंभवः कथितातिव्याप्तितादवस्थ्यंच नचस्वविशिष्टहेत्वधिकरणताव्यापकीभूतप्रतियोग्यधिकरणतावद्वृत्तित्वंवाच्यं स्वविशिष्टपदवैयर्थ्यापत्तेःप्रति
योग्यकरणीभूतस्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणवृत्तित्वस्योक्तौद्रव्यंतद्धटत्वादित्यादावव्याप्तिः यावद्धेत्वधिकरणाप्रसिद्धेः तथापियावंतोहेतुमद्वृत्ति धर्माः हेत्वधि
करणत्वानिवायावंतितत्प्रत्येकाश्रयीभूतप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वस्यविवक्षितत्वाद्दोषः एकमात्रवृत्तिहेतोरपितत्तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टस्यबह्वन्यधिकरणानिसं
तीतिनतत्राव्याप्तिः नचप्रतियोग्यधिकरणवृत्तिस्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणताकत्वमात्रसम्यक्स्वविशिष्टस्यहेतुसमानाधिकरणाद्यस्यचवैयर्थ्यापत्तेरितिभावः।
प्रागुक्तमपिस्वविशिष्टपदंहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्यप्रवेशएवार्थवद्भवतिइत्यतः पश्चादुक्तस्यापितस्यप्रथमंप्रयोजनमाह। तेनेति गोत्वादिनागवाद्यभावस्यत
द्वृतिकालेवृत्तावपिपदार्गोत्वंतद्गोरित्यादौनातिप्रसंगइतियोजना इदमुपलक्षणं तत्तद्योगोलकान्यत्वाद्यभावस्यापिप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाद्धूमवान्वन्हेरि
त्यादावतिप्रसंगोद्रष्टव्यः गवाद्यभावस्यप्रतियोग्यधिकरणेदैशिकसंबन्धेनापिवृत्तित्वमुपपादयितुमाह।गवाद्यनधिकरणेति। इदानींचत्वरेगौर्नास्तीतिप्रत्ययात्। गो
मत्यपिकालेकालिकसम्बन्धावच्छिन्नगवाद्यभावस्यगवानधिकरणचत्वराद्यवच्छेदेनवृत्तौनविरोधः नचैतत्प्रत्ययस्यचत्वरएवैतत्कालावच्छेदेनगवात्यन्ताभावो
विषयइतिवाच्यंदेशवृत्तौकालस्येवकालवृत्तौदेशावच्छेदकत्वानुभवादेकशेषस्यकर्तुमशक्यत्वात् इदानींगगनेगौर्नास्तीतिप्रतीतेर्गवाद्यभावस्यैतत्कालावच्छेदेनग
गनवृत्तित्वावगाहितायांभ्रमत्वापत्तेश्चगवाद्यभावस्यगगनादौसावेदित्वेनव्याप्यवृत्तितयाकालावच्छेद्यत्वासंभवादितिभावः तद्वतीति गवादिमतीत्यर्थः कालेजन्य
कालेननुचरमध्वंसात्मकस्यप्रलयात्यंताभावाभावस्यापियावदंतर्गतत्वात्तस्यसृष्टिकालेप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिरत आह महाकालेवेति।
तथाचतस्यापिमहाकालेप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्तस्यकालिकसंबन्धेनजगदाधारत्वादितिभावः ननुगोत्वादिजातेःप्रलयेकालिकसंबंधेनसत्वेप्रमाणाभावाद्य
दागोत्वंतदागौरितिसद्धेतुरेवेतियदिब्रूयात्तदाप्याह यत्रकालत्वमिति उक्तविवक्षानादरेघटादिसाधारणरूपेणगोःसाध्यतायामतिव्याप्तिरित्याशयेनसाध्यांतरमाह
जन्यद्रव्यमिति द्रव्यस्यसाध्यतायांकालत्वसद्धेतुरेवप्रलयेकालिकसंबंधेनपरमाण्वादेःसत्वात् कार्यद्रव्यानधिकरणीभूतत्वेसतिद्रव्यवत्त्वेनैवधर्मिग्राहकप्रमाणे राम·
नतत्सिद्धेरतोव्यभिचारित्वसंपत्तयेजन्यपदं ननुमहाप्रलयानंगीकारेप्रागुक्तहेतुद्वयमेवलक्ष्यंखंडप्रलयेपिब्रह्मांडांतरेजन्यद्रव्यसत्वात्॥ अतःसाध्यांतरमाह॥ ८

धेननित्यज्ञानत्वमनस्त्वस्पंदत्वाद्यभावस्यस्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायादिसम्बन्धेनयावद्धेत्वधिकरणेप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् नित्यज्ञानेईश्वरस्सविष
यकत्वात् मनस्त्ववत् अणुत्वात् स्पंदोमहाकालत्वादित्यादौकुत्रापिनातिव्याप्तिः।नचैववाच्यंज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावस्यै
वतत्रघटकेतयातस्यप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धसत्त्वेमानाभावादितिवाच्यं स्वरूपसंबन्धेनघटत्वादिनावाच्यत्वंनास्तीत्यादिप्रतीत्यनुरोधेनतादृशाभावस्यापि
प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्वीकारात्। अन्यथाभूतलंसंयोगेनपटत्वावच्छिन्नघटवदित्येवंनिर्णयसत्वेपिभूतलेसंयोगेनपटत्वेनघटोनास्तीतिप्रत्ययप्रसंगात् नचै
वमप्रसिद्धांतःव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नोपिचेदभावःप्रामाणिकस्तदासर्वैःसम्बन्धैस्तत्प्रतियोगिता अवच्छिद्यतामितिग्रंथकृतैवसामान्याभावेवक्ष्यमाणत्वात् के
चित्तुसम्बन्धैक्यविवक्षयेत्यस्यसाध्यवत्त्वंसाध्यव्यापकत्वप्रतियोगित्वंप्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्यधिकरणत्वंचैकेनसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनवि
वक्षणीयमित्यर्थः।तथाचसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूततादृशसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकायावन्तोऽभावाःसाध्यतावच्छेदकसं
बन्धेनप्रतियोगिसमानाधिकरणाइत्यर्थलाभान्नकुत्राप्यतिव्याप्तिः नचप्रतियोगितायासाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणंव्यर्थमितिवाच्यंतदनुक्तौवा
च्यत्वादिभेदमादायैवकेवलान्वय्यादौलक्षणसंभवप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूलेतन्निराकरणस्यासंगतत्वापत्तेः नचैवमपिसर्वत्रवाच्यत्वाद्यभावस्येत्यादिग्रंथविरो
धः वाच्यत्वादेःसंयोगादिसम्बन्धेनधूमाद्यव्यापकत्वादितिवाच्यं वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यादिपरत्वात्।यत्रस्वरूपसम्बन्धेनसाध्यतातत्रवाच्यत्वाद्यभावमादायसंयो
गादिसंबंधेनसाध्यतायांचद्रव्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिपरतयैवतत्संगतेरित्याहुः तन्मन्दमनोन्यत्वाद्यभावस्येत्याद्युक्तग्रंथविरोधात् भूतत्वमूर्तत्वोभयस्यसमवा
येनसाध्यतायामनोन्यत्वस्यतत्सम्बन्धेनसाध्यव्यापकत्वासंभवात् वृत्यनियामकसम्बन्धेनाधिकरणत्वस्यप्रतियोगित्वस्यचाप्रसिद्ध्यातेनसाध्यतायांधनीचैत्रत्वादि
त्यादिसद्धेताव्याप्तिः तद्रूपान्यरूपंरूपत्वादित्यादावतिव्याप्तेश्च साध्यताघटकसमवायेनसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकानांव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नगु
णत्वाद्यभावानांसर्वेषामेवस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति यत्तुविशेषणसाध्यव्यापकत्वंतेनैवचप्रतियोगित्वप्रतियोगिसामाना
धिकरण्यंचसम्बन्धैक्यविवक्षेत्यस्यार्थमाह। तदपिनवाच्यत्वाद्यभावस्यात्मत्वाद्यभावस्येत्यादिग्रंथस्यालग्नकतापत्तेरुपेक्षितमिति।नन्वेतावताप्ययमात्माज्ञानादित्या
दावव्याप्तिरेवघटत्वादिनात्मत्वसामान्याभावस्यस्वविशिष्टस्यहेतोर्विषयतयाधिकरणेघटादौव्यापकताघटकसमवायेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादतआह
दलांतरेतिपश्चादुक्तेहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्रहेत्वधिकरणदलेपीत्यर्थः।सम्बन्धैक्यविवक्षयेति हेतुसमानाधिकरणाइत्यत्रहेत्वधिकरणत्वंयेनसम्बन्धेनस्वविशि

जा·व्या त्वं किंतुधूमाभाववत्त्वावच्छिन्नाधिकरणत्वमेवेतिनप्रत्ययातिप्रसंगइतिवाच्यंएवंसत्यभावमात्रस्यैवप्रायेणाभेदप्रसंगात् उक्तक्रमेणैवातिप्रसंगवारणसंभवादिति
९ भावः ननुतथापिधूमावान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः समनियताभावानामैक्याद्धूमाभावस्यवन्हिधूमोभयाभावादभिन्नस्यायोगोलकान्यत्वाभावादभिन्नायोगोलकभेद
त्वादिनाभेदसामान्याभावादभिन्नस्यहेत्वधिकरणावच्छेदेनैववन्ह्यादिभेदाद्यात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादितिचेदत्राहुः यावत्पदस्यफलतः प्रतियोगिताविशेष
णत्वेनसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतयद्यत्प्रतियोगिताकोभावस्तत्स्यस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनतत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यंविवक्षितं तथाचधूमादि
सामान्याभावस्यधूमादिनिष्ठतादृशप्रतियोगिताकस्यधूमादिनिष्ठप्रतियोगिताश्रयेणधूमादिनाहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः
नचयत्समानाधिकरणाइत्यस्यवैयर्थ्यं आत्मत्वसामान्याभावीयप्रतियोगितायाअपिसाध्यव्यापकतावच्छेदकतयातत्प्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्यतादृ
शप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादयमात्माभानादित्यादावव्याप्तिवारकत्वात् जलादिवृत्तित्वविशिष्टत्यादिग्रंथस्तुवस्तुगतिमनुरुध्यैवोक्तस्तेनतादृशाभाव
स्यधूमाभावस्वरूपत्वेपितस्यहेत्वधिकरणावच्छेदेनसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतधूमनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्त्याश्रयसामानाधिकरण्यविरहादेवातिव्याप्त्यसंभवेपि
नक्षतिः।नचधूमत्वेन धूमाभावस्यधूमनिष्ठयत्प्रतियोगित्वंतदेवधूमत्वेनप्रमेयसामान्याभावस्यप्रमेयसामान्यनिष्ठंलाघवान्नतुतद्भिन्नंप्रतियोगित्वांतरंगौरवादित्युक्त
विवक्षयाप्यप्रतीकारइतिवाच्यम्।स्वरूपसंबन्धात्मिकायाःप्रतियोगितायाःसामान्याभावस्थलेप्रतियोगिभेदेनैवभिन्नत्वादितिसांप्रदायिकाः वस्तुतःसाध्यव्यापक
तावच्छेदिकायाःस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नायायादृशप्रतियोगितायानिरूपकोभावस्तस्यस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनतादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधि
करण्यमेववक्तव्यं तथाचधूमादिसामान्याभावस्यधूमत्वादिनाप्रमेयसामान्याभावानतिरेकेपितदीयंप्रमेयसामान्यनिष्ठंप्रतियोगित्वंस्वन्यूनवृत्तिनैवधूमत्वधर्मेणा
वच्छिन्नमतोनतादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यमादायातिप्रसंगइतियुक्तमुत्पश्यामः यत्तुसमनियताभावानामैक्यमतेधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिवारणा
र्थं येनयेनसंबन्धेनव्यापकत्वंतैस्तैःप्रत्येकंप्रतियोगिसामानाधिकरण्यंविवक्षितं तथाचव्यभिचारिमात्रएवयत्राधिकरणेव्यभिचारस्तादृशान्यत्वस्यस्वात्मकस्वरूपसं
बंधेनापिसाध्यव्यापकत्वात्तदभावस्यचहेत्वधिकरणावच्छेदेनतादृशान्यत्वनिरूपि तस्वरूपसंबंधेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिः अतएवविषयि
तासंबधस्यव्यापकताघटकत्वेपिनित्यज्ञानंनित्यसविषयकत्वादित्यादौनातिव्याप्तिः नित्यज्ञानत्वाद्यभावस्यव्यापकताघटकीभूतसमवायसंबन्धेनप्रतियोग्यसमानाधि राम·
करणत्वादितिमतं तत्तुच्छंघटत्वादिनावाच्यत्वाद्यभावस्यैवघटत्वादिनायः पिण्डान्यत्वाद्यभावरूपतयातस्यचव्यापकताघटकायः पिण्डान्यत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धे ९

न्यावद्धेत्वधिकरणेप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादेवधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिविरहाद्यावत्पदस्यस्वविशिष्टेत्यस्ययत्समानाधिकरणेत्यस्यचव्यर्थतापातादिति
दिक्. ननुव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्वेपिसर्वत्रसद्धेतौघटत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावगगनवाच्यत्वाभयाभावंवासमादायप्रोक्तलक्षणसंभवात्प्रतियोग्यवृ
त्तिश्चेतिमूलावतारानुपपत्तिः नचवैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनव्यापकतावच्छेदकीभूतप्रतियोगितायाविशेषणीयत्वान्नैवमितिवाच्यंव्यभिचारावार
कत्वेनतादृशविशेषणस्यव्यर्थत्वात् अन्यथाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसमानकालीनत्वेनापिहेतुविशि ष्येवग्रंथावतरणंकुतोनसमर्थयेदितिलक्षणांतरमाह
यत्समानाधिकरणानामिति। वन्हिमान्धूमात्सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिःसाध्यव्यापकप्रतियोगिकानांजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावगुणत्वविशिष्टसत्वाद्यभावा
नांस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावादतउक्तंरूपावच्छिन्नेति तथाचजलत्ववि
शिष्टद्रव्यत्वत्वादेःसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वाददोषः यत्तुसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यघटत्वेनवन्ह्यभावस्यचयावद्धेत्वधिकरणेघटत्वावच्छिन्न
सामानाधिकरण्याभावाद्व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेतितदत्यन्तमसत् घटत्वेनवन्ह्यभावस्यैववन्हित्वेनघटाभावतयातस्यापियावद्धेतुमतिस्वप्रतियोगिता
वच्छेदकीभूतवन्हित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वात् ननुसमवायित्वस्यवाच्यत्वव्यापकतानवच्छेदकत्वात्तदवच्छिन्नस्यवाच्यत्वाद्यभावस्यमूलोक्तस्यैवत
लक्षणाघटकत्वादाह। ज्ञेयत्वत्वादिनेति। शेषमित्यादि येनसम्बन्धेनहेतुस्तेनसंबंधेनहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावेग्राह्यं तेनायमात्माज्ञाना
त् घटान्यत्वविशिष्टआत्मघटसंयोगादित्यादावात्मत्वसामान्याभावस्यातथात्वेपिनाव्याप्तिः एवंयेनसम्बन्धेनव्यापकतातत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य
स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनप्रतियोगितावच्छे[illegible]कावच्छिन्नसामानाधिकरण्यंबोध्यं अतोनव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्वेपिव्यधिकरणसंबन्धावच्छि
न्नवाच्यत्वाभावमादायलक्षणसंभवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथावतारानुपपत्तिः नवाजलत्वादेःसमवायेनसाध्यतायांमहाकालत्वादित्यादावतिव्याप्तिःप्रति
योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यंस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनबोध्यं तेनद्रव्यंसत्वादित्यादौद्रव्यत्वाद्यभावस्यकालेहेतुमतिप्रतियोगिसामानाधि
करण्येपिनातिव्याप्तिः इदंत्ववधातव्यं साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाःसामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वरूपमेवव्यापकतावच्छेदकत्वमत्रपूर्वत्रचनिवेश्यंन
तुप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितं तथासतिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्वेपिसर्वंप्रमेयमित्याकारकप्रत्यक्षविज्ञानव्यबुद्धिविषयत्वसामान्याभावमादायैवदसर्व
त्रलक्षणसमन्वयात्प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथावतारानुपपत्तिः जन्यज्ञानव्यक्तिविषयत्वस्यतादृशबुद्धिदशायामेवसत्वेनतदसत्वदशायामेवतादृशज्ञानविष

यत्वाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वात् एवं चात्र स्वविशिष्टपदं न कपिसंयोगात्मकाभावं गगनत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाभावं वादाय कपिसंयोगाभाववान्प्रमेयत्वादित्या
दावव्याप्तिवारकं कपिसंयोगाभावत्वादेरुक्तव्यापकतानवच्छेदकत्वात् किंतु हेतुमति काले वर्तमानस्य सत्त्वसामान्याभावस्यापि निरुक्तरूपशालित्वात्तस्य चात्मादा
वसत्वेन यावद्धेत्वधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहात्सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारकमेव स्वविशिष्टपदं नच साध्यतावच्छे
दकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको यत्किंचिदभावो यद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन स्वावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमा
नाधिकरणस्तत्वमित्येव सम्यक् वाच्यत्वत्वादिना घटाभावमादायैव वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ लक्षणसमन्वयादिति वाच्यं स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्ना
भावाप्रसिद्ध्या प्रमेयवान् ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या प्रमेयवन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः वृत्यनियामकसंबन्धस्य प्रतियो
गितानवच्छेदकतया गोमी चैत्रत्वादित्यादौ स्वामित्वादिसंबंधेन गवादेः साध्यतायामव्याप्तिश्चेति दिक् ननु वन्हित्वेन धूमवद्वृत्तिसामान्याभावो धूमीयसंयोगसंबं
धेन द्रव्यसामान्याभावो वा धूमाभाव एव तथाऽयोगोलकभेदतदभावान्यतरत्वेनायोगोलकावृत्तेरभावो ऽयोगोलकान्यत्वस्वरूपसम्बन्धेन भेदसामान्याभावो वाऽयोगो
लकभेदाभाव एव समनियताभावानामैक्यात् । तथा च धूमाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं वन्हित्वादिकं तदवच्छिन्नसमं यावद्धेत्वधिकरणे धूमाद्यभावस्य प्रति
योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात् धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः सामान्यधर्मेण विशेषाभावाभ्युपगमे तु सुतरां तथा च धूमत्वेन धूमाद्यभावाना
मेव प्रमेयत्वादिना धूमाद्यभावतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यादिति चेत् अत्रापि यावत्त्वस्य फलतः प्रतियोगित्वस्य विशे
षणतया साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नं यद्यत्प्रतियोगिताको यत्समानाधिकरणो ऽभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकाव ९९
च्छिन्नसमानाधिकरणस्तत्वमिति पर्यवसितार्थः तथा च धूमादिनिष्ठतादृशधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमादिनिष्ठयत्प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभू
तधूमत्वावच्छिन्नेन साकं हेत्वधिकरणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिरिति सांप्रदायिकाः वस्तुतो ऽत्रापि साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नया
स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नया यादृशप्रतियोगितया निरूपको ऽभावस्तादृशप्रतियोगितायाः यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नेन सामानाधिकरण्यं वक्तव्यं धूमत्वादिना धूमाद्य
भावस्तु न प्रमेयत्वादिना धूमाद्यभावः सामान्यधर्मेण विशेषाभावानभ्युपगमात् तदभ्युपगमे तु यादृशप्रतियोगिताकाभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवृत्ति
त्वजगद्वृत्तिभिन्नत्वस्य च द्वयोरन्योन्यव्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं वा

प्रलयावृत्तिर्वेति।स्वंडप्रलयावृत्तिर्वेत्यर्थः। यद्यपिप्रतियोगिनोयदधिकरणं तद्वृत्तित्वस्यदैशिकसम्बन्धेनविवक्षायामपिपदागोत्वंतदागौरित्यादावतिव्याप्तिवारणंसंभ
वतिप्रलयाद्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यप्रतियोग्यधिकरणेमहाकालादौदैशिकविशेषणतासम्बन्धेनवृत्तित्वविरहात्। नचद्रव्यंमहाकालत्वादित्यादावव्याप्तिःका
लिकसंबंधेनमहाकालनिष्ठस्यद्रव्यत्वाद्यभावस्यस्वप्रतियोग्यधिकरणेदैशिकविशेषणतयावृत्यभावादितिवाच्यं हेतुसमानाधिकरणत्वस्यापितादृशविशेषणतयाविशे
षणीयत्वात् तथापिरूपभिन्नंगुणत्वादित्यादौसाधनसमानाधिकरणस्यरूपान्यत्वाद्यभावस्यरूपभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्यभावस्यचरूपत्वादिस्वरूपतया
दैशिकविशेषणतासंबंधेनवृत्तित्वविरहेणयावदन्तर्गतत्वात् घटत्वादिनारूपभिन्नत्वाद्यभावस्यचसर्वस्यैवतादृशाभावस्यमहाकालादौस्वप्रतियोगिसमानाधि
करणत्वादतिव्याप्तिरतःस्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यादिविवक्षानुसरणमितिवदंति वस्तुतोदैशिकविशेषणताघटितस्यलक्षणांतरत्वादेकेनापरस्यान्यथाकर्तुमशक्य
त्वादुक्तलक्षणेनवैयर्थ्यमितिपरमार्थः यत्तुहेत्वधिकरणेविशेषणतयावर्तमानानांनिरुक्तयावदभावानांप्रतियोगिवृत्तित्वमेवविशेषणतासम्बन्धेनोचितं प्रति-
योग्यधिकरणवृत्तित्वप्रवेशेगौरवात् सर्वत्रव्यभिचारीस्थलान्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्त्यभावादितितत्तुच्छं स्ववृत्तित्वविशिष्टानांकेवलान्वयिधर्माणाम-
स्वताभावस्यस्वप्रतियोग्यवृत्तित्वनासंभवापत्तेः नहिवाच्यत्वादिवृत्तित्वविशिष्टानांवाच्यत्वादीनामभावोवाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिवृत्तिरितिदिक् प्राचांमतेसंयो
गसामान्याभावसाध्यकमेयत्वंद्रव्यएवव्यभिचारीत्यतःक्वापिपदंप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितमेवसाध्यव्यापकत्वमत्रप्रवेशितं यथासन्निवेशेवैयर्थ्यविरहाद
तस्तद्वच्छेदकत्वस्यसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगित्वेव्यक्षतेरित्याशयेनसंयोगात्मकाभावस्याभिधानंतद्घटितसाध्यव्यापकतायाःप्रवेशेतुगगनत्वादिविशि
ष्टवाच्यत्वाद्यभावस्यगगनत्ववाच्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावादेर्यावदंतर्गतत्वात्तस्यचहेत्वधिकरणीभूतगगनावच्छेदेनप्रतियोग्यसमानाधिकरणाद्व्याप्ति
रतः स्वविशिष्टपदं एतदभिप्रायेणैवसंयोगाद्यात्मकाभावेस्यत्रादिपदमुपात्तं वस्तुतोसत्तावान्द्रव्यत्वात् गुणत्ववान्रूपत्वात् इत्यादौकालेजन्यरूपेचहेतुस
मानाधिकरणस्यसत्ताभावस्यगुणत्वसामान्याभावस्यचकेनापिसंबंधेनात्मगगनादौनित्यरूपेचावृत्तित्वाद्धेत्वधिकरणावच्छेदेनतस्यैवयावदंतर्गतस्यप्रति-
योगिसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिःस्याद्यदिस्वविशिष्टपदंनस्यादितिदिक् ननुधूमाद्यभावनिष्ठाजलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावस्याभावोधूमाभावए
वाभावप्रतियोगिकस्याभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वात् तथाचधूमादौसाध्येवन्ह्यादिहेतावतिव्याप्तिर्धूमाद्यभावस्यहेत्वधिकरणावच्छेदे-
नगोत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतआह जलावृत्तीति नचतादृशाभावस्यधूमाभावस्वरूपत्वेपिजलादेर्नेतादृशाभावत्वावच्छिन्नाधिकरण-

जा·व्या स्वरूपस्यैवविरोधित्वात्तादृशप्रतीत्यसंभवापत्तेः। अस्माकंतुद्रव्यत्वावच्छिन्नवन्हिनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेनवन्ह्यभावबुद्धिंप्रतिद्रव्यत्वेनवन्हिविशिष्टनिश्चयस्यैवविरो
११ धित्वात्तदसत्वादेवतादृशाभावप्रतीतिसंभवात् इत्यतोलक्षणांतरमाह प्रतियोगिव्यधिकरणस्यवेतिकेचित्तुसामानाधिकरण्यमभेदः तथाचहेतुसमानाधिकरणाभावी
यस्वाभिन्नप्रतियोगितावच्छेदकंयद्यत्स्वंतदन्यत्वंसाध्यतावच्छेदकेविवक्षितंप्रतियोगित्वंस्वरूपसम्बन्धविशेषःसचसामान्याभावस्थलेप्रतियोगितावच्छेदकस्वरू
पएवनतुप्रतियोगिस्वरूपः अननुगमादभेदेनाधाराधेयभावानुपपत्तेश्चसामान्यधर्मेणविशेषाभावस्थलेचप्रतियोग्यंशेप्रकारीभूतोविशेषधर्मएवतथानतुसामा
न्यधर्मः अतिप्रशक्तत्वात्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थलेचप्रतियोगितावच्छेदकादिस्वरूपंनप्रतियोगित्वंकिंत्वतिरिक्तमेवान्यथाप्रतियोगितावच्छेदक
विशिष्टप्रतियोगिनैवसार्द्धमभावस्यविरोधात् तदवच्छिन्नवतितादृशाभावस्यासत्वप्रसंगात् विवादोप्यतिरिक्तायांप्रतियोगितायामेव अन्यथासमनियताभावैक्यनिखि
लव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवगगनाभावात्मकतयागगनाभावस्वीकर्तॄणांचिंतामणिकाराणां तदनंगीकारानुपपत्तेः इत्थंच पर्वतेवन्हित्वेनतार्णतार्णव
न्हीनस्तइतिप्रतीतिबलात्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यवन्हित्वेसत्वेपितादृशप्रतियोगित्वंनवन्हित्वाभिन्नं किंतुतादृशोभयत्वाभिन्नमतिरिक्तमेवेति
स्वाभिन्नायाःसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायायदवच्छेदकंतदन्यत्वस्यवन्हित्वेसत्वान्नतस्यधूमव्यापकतावच्छेदकत्वहानिः नन्वत्रलक्षणेहेत्वधिकरणवृत्ति
त्वमभावस्यसम्बन्धमात्रेणनवाच्यं वन्हिसामान्याभावस्यापिकालिकादिसम्बन्धेनधूमवतिसत्वादव्याप्त्यापत्तेः नापिदैशिकविशेषणतयाघटभिन्नंद्रव्यत्वा
दित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः घटत्वरूपस्यसाध्याभावस्यदैशिकविशेषणतयावृत्तित्वविरहादित्य तोलक्षणांतरमाह। प्रतियोगिव्यधिकरणमित्यस्यैवेतिप्राहुः अप
रेतुप्रागुक्तंव्याप्यवृत्तित्वंयत्किंचित्घटितत्वेनदुर्वचमतः प्रतियोगिव्यधिकरणस्येत्यादिलक्षणांतरमुक्तमित्यप्याहुः अन्येतुकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो
गिकाकाशाभावाभावादौसाध्येआत्मत्वहेतावव्याप्तिः आकाशाभावात्मकस्यसाध्याभावस्यनिरवच्छिन्नवृत्तिकतयातत्प्रतियोगितावच्छेदकमेवसाध्यताव
च्छेदकमतःप्रतियोगिव्यधिकरणस्यवेतिलक्षणांतरमित्याहुः हेतुसमानाधिकरणस्यप्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्यप्रतियोगितायाःसामानाधिकरण्ये
नानवच्छेदकंयत्साध्यतावच्छेदकमितियोजना अथात्रप्रतियोगिव्यधिकरणत्वंनस्वप्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वंसमनियताभावानामभिन्नतयाघट
त्वेनघटाभावादेरपिघटत्वेनप्रमेयसामान्याभावस्वरूपत्वात्तस्यचप्रमेयात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणतयातदन्यत्वासंभवात् अतएवस्वप्रतियोगितावराम·
च्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणोयोयस्तदन्यत्वमपिनतथाघटत्वेनघटाभावादेरपिप्रमेयत्वादिनाघटाद्यभावस्यद्रव्यत्वेनघटवहृत्तेरभावस्यवातादात्म्यो ११

पगमात् अप्रसिद्ध्यापत्तेः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि तत एव वारणसंभवेऽव्याप्तिः वारकसामानाधिकरण्ये नेत्यस्य वैयर्थ्यापाताच्च नच साध्यतावच्छे
दकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणं तादृशप्रतियोगित्वप्रतियोगितां तार्थः। तथाच वन्हित्वेन घटाभावीयं घटनिष्ठप्रतियोगित्वमपि तादृशमतस्त
च्छेदकत्वं वन्हित्वेप्यस्तीति सामानाधिकरण्यपदं तेन तादृशप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकाप्रसिद्ध्या तद्भिन्नप्रतियोगितैव लक्षणघटकेति वा
च्यं विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेर्गुणादीनामपि विशिष्टसत्तानिष्ठप्रतियोगिताश्रयाधिकरणत्वात्। घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगा
च्च हेतुमतो महाकालस्य साध्यताघटककालिकसम्बन्धेन घटाद्यभावप्रतियोगिताश्रयाधिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरिति चेदत्राहुः साध्य
ताघटकसंबंधेन स्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणयावद्वृत्त्वधिकरणिकाभावस्यः प्रतियोगितास्तदन्यप्रतियोगित्वं प्रतियोगितां तार्थः। तथा
च वन्हित्वेन घटाद्यभावस्यापि घटादिनिष्ठाप्रतियोगितातादृशीति तदवच्छेदकत्वं वन्हित्वेप्यस्तीत्यतः सामानाधिकरण्यपदं घटवान् महाकालत्वादित्यादौ गग
नाभावीयं गगननिष्ठमेव तादृशं प्रतियोगित्वं सुलभमिति न कोपि दोषः वस्तुतो धूमवति वन्हित्वेन घटो नास्तीति वन्हिमान् वन्हित्वेन न घटवान् किंतु घटत्वेनेति प्र
तीतिवलाद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकान्योन्याभावोप्यस्ति अतएव समवायितयावाच्यत्ववद्धेतौ घटादौ पक्षधर्मिश्रैः स्वीकृतः तथा
च यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नोयत्वेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन यादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणान्यत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितासमानाधिकर
णवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववत्वं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वं वा साध्यतावच्छेदके विवक्षितं तथाच घटादिनिष्ठ
स्य वन्हित्वेनैव घटाद्यभावप्रतियोगित्वस्यापि तादृशत्वेन वन्हित्वादेस्तदवच्छेदकत्वादव्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेत्युक्तं तथाच वन्हित्वस्य तादृशप्रति
योगितावच्छेदकत्वेपि तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तित्वरूपव्यधिकरणधर्मेण तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्यंताभावस्य तत्र सत्वान्नाव्याप्तिः कालो
घटवान् महाकालत्वादित्यादौ तु पटादिसामान्याभावप्रतियोगिताऽतथात्वेपि घटत्वेन पटाद्यभावप्रतियोगितामादायैव लक्षणसमन्वयः केवलः पटत्वेन पट
वान् न तु घटत्वेनेत्यनुभवात् वन्हित्वादिसामान्यधर्मेण महानसीयवन्ह्याद्यभावसत्वे तु यादृशप्रतियोगितावच्छेदके त्यत्रावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं ग्राह्यं
तच्च तदनतिरिक्तवृत्तित्वे सति तत्समानाधिकरणं यद्यत्तदन्यत्वं नातो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तत एव वारणसंभवे सामानाधिकरण्यदलवैयर्थ्यमि
त्यस्मद्गुरुचरणाः यत्तु यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्य यत्प्रतियोगिताश्र यस्य च हेत्वोः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनानधिकरणहेत्वधिकरणतादृशप्रतियोगित्वं

जा॰ व्या॰ प्रतियोगितातात्पर्यार्थः। तथाचवन्हित्वेनघटाद्यभावस्यघटनिष्ठप्रतियोगितायाअपिताहृशत्वाद्वन्हित्वादेस्तदवच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिः। अतःसामानाधिकरण्येनेतिप्रागुक्तार्थकं एत
१२ न्मतेचसामान्यरूपेणविशेषाभावानभ्युपगमः नातोवन्हित्वेनतद्वन्ह्यभावमादायाव्याप्तिः नचस्वरूपसंबंधात्मिकप्रतियोगितायाःप्रतियोगिभेदेनभिन्नत्वाद्वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः।
॥ वह्निसामान्याभावीययन्महानसीयवन्हिनिष्ठप्रतियोगित्वंतदवच्छेदकीभूतवन्हित्वविशिष्टस्यतत्प्रतियोगिताश्रयीभूतमहानसीयवन्हेश्चद्वयोरनधिकरण
त्वस्यहेतुमतिपर्वतेसत्वादितिवाच्यं। प्रतियोगिव्यक्तीनांभेदेपिएकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायालाघवेनैक्यस्वीकारादिति नचकालोघटवान्महाकालत्वादित्यादौताहृश
प्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिःगगनाद्यभावीयप्रतियोगिताश्रयीभूतगगनस्याधिकरणाप्रसिद्ध्याताहृशप्रतियोगितायालक्षणाघटकत्वादितिवाच्यंमहाकालान्यत्वविशिष्ट
घटाद्यभावस्यताहृशविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरेवतथात्वात् यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टयत्प्रतियोगिताश्रयोभयत्वंवाहेत्वधिकरणपत्किंचि
न्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकंताहृशप्रतियोगितायाएवनिवेश्यतयागगनाभावादिकमादायैवलक्षणसंभवाच्चेति तन्न प्रतियोगिभेदेपिप्रतियोगितावच्छेदकाभेदेन
प्रतियोगितायायद्यप्यभेदस्तदावन्हित्वेनघटाभावस्यवन्हित्वावच्छिन्नाघटनिष्ठप्रतियोगितासैववन्हित्वादिनावन्हिधूमोभयाभावस्यापिवन्हित्वावच्छिन्नाधूमादि
निष्ठाप्रतियोगिता लाघवात् तथाचसामानाधिकरण्येनेत्यस्यवैयर्थ्यंदुर्वारंवन्हित्वेनघटाभावीयंपद्घटनिष्ठप्रतियोगित्वंतदवच्छेदकीभूतवन्हित्वविशिष्टस्यताहृशप्र
तियोगिताश्रयीभूतवन्हिधूमादेश्चद्वयोरधिकरणत्वस्यसर्वत्रैवहेतुमतिसत्वेनवन्हित्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायालक्षणाघटकत्वादितिदिक् एवंचेति
तथाचास्यपारिभाषिकत्वानादरेपिनक्षतिरितिभावः। वन्हित्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभाववतिधूमादेर्वर्तमानत्वादुक्तंसाध्याभावेति अत्रसाध्याभावोव्याप्यवृत्तिर्बोध्यः
एवंपरत्रापिविशिष्टेति महानसीयत्वादिविशिष्टवन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्येत्यर्थः। ननुविशिष्टस्यातिरिक्तत्वान्महानसीयत्ववन्हित्वयोर्वैशिष्ट्यस्यैववापरंपरया
तत्रावच्छेदकत्वान्नेषदोषइत्यतआह। हृदत्ववन्हित्वेति ननुव्याप्यवृत्तित्वघटितलक्षणयोःसंयोगिसत्वादित्यत्रातिव्याप्तिःस्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्यावच्छि
न्नवृत्तिकान्यत्वरूपस्यवाव्याप्यवृत्तित्वस्यसंयोगाभावेसत्वादतआह सत्ववतीति तथाचहेतुसमानाधिकरणस्यव्याप्यवृत्तेरित्यंतेननिरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वंहे
त्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वंवाभावस्यविवक्षितमितिभावः। गुरुधर्मेणसाध्यतायांव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणायपारिभाषिकावच्छेदकत्वानु
सरणस्यावश्यकत्वेव्याप्यवृत्तित्वस्यप्रकृतनिरुक्तावप्रवेशेपिनक्षतिरित्याशयेनाह। वक्ष्यमाणंवेति। यथाश्रुतस्यप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्योक्तौसत्तावान् राम
जातिमत्वादित्यादावव्याप्तिः ताहृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्वानतिरिक्तवृत्तित्वात्सत्तात्वस्येत्यतोवक्ष्यमाणमिति सिद्धांतलक्षणेवक्ष्यमाणमित्यर्थः। तथा १२

व्यमतो न कश्चिद्दोष इति ध्येयं चक्रवर्तिलक्षणान्याह। केचित्त्विति। अनवच्छेदकमिति पदं साध्यतावच्छेदकमिति परेणान्वितं घटत्वादिना वन्ह्यभावमादाय वन्हिमा
न्धूमादित्यादौ लक्षणसंगतिः व्यभिचारिणि तु हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसामान्याभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमतो नातिव्याप्तिः कपिसंयोगी एतद्
वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिवारणार्थं। व्याप्यवृत्तिरिति वन्हित्वादिना घटाभावमादायाव्याप्तिरतः साध्येति अत्र च प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्या तेन समवा
यादिसम्बन्धेन वन्ह्याद्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि वन्हित्वादेर्नासंभवः प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे वाच्यं द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः प्र
तियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धेरतस्तत्परित्यागाद्व्याप्यवृत्तित्वं निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वं हेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्त्यभावप्रतियोगितायाः सामा
नाधिकरण्येनानवच्छेदकपटभावव्यक्तित्वतत्त्वं वा एवंचैतल्लाभार्थमेव हेतुसमानाधिकरणस्येत्युक्तं। ननु स्वातंत्र्येण तद्विशेषणवैयर्थ्यान् यत्किंचित्त्वनिवेशाच्च संयो
गाभावस्य हेत्वधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेपि संयोगिसत्त्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः। ननु समनियताभावानामैक्यात् घटत्वेन वन्ह्यभावस्यैव वन्हित्वेन घटाभा
वतया हेतुसमानाधिकरणस्यैव तादृशसाध्यप्रतियोगिताकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदके वन्हित्वादिकमित्यव्याप्तिः अतः समनियताभावैक्यमते निरुक्तिमाह। हेतुस
मानाधिकरणस्येति व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजना ननु अत्रापि हेतुसमानाधिकरणस्य वन्हित्वे
न वन्हिधूमोभयाभावस्य वन्हित्वेन पर्वतावृत्तेरभावस्य च प्रतियोगितायाः समानाधिकरणं सद्वन्हित्वमवच्छेदकमित्यव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितायाः अन्यूनवृत्तित्वे
सति यदवच्छेदकं तदन्यत्वोक्तावपि तथा पर्वते वन्हित्वेन तार्णतार्णेदहनोभयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धस्यैव तादृशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्वन्हित्वस्य न च तादृ
शाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न वन्हित्वमात्रे पर्याप्तं। किंतु तार्णतार्णोभयत्वेपि। अन्यथा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवन्हित्वावच्छिन्नवति पर्वतादौ तादृशाभा
वासत्वप्रसंग इति वाच्यं सौदडमते प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवत्तामात्रस्याभावाविरोधित्वात् अन्यथा घटवति घटत्वेन पटाभावस्यापलापापत्तेः किंतु प्रती
तिबलाद्व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसिद्धौ सत्यां प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेनैव सार्द्धमनापत्त्याऽभावस्य विरो
धित्वं वाच्यं तदेतद्वन्हिमति वन्हित्वादिना तार्णतार्णोभयाभावादिसत्त्वेपि न क्षतिकरं। अत एव च द्रव्यत्वेन वन्हिर्नास्ति वन्हित्वेन तद्वन्हिर्नास्तीति प्रतीत्या सामान्यधर्मे
णविशेषाभावोऽभ्युपेयते। न च तत्र वन्हित्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं भासते द्रव्यत्वस्य तु वैशिष्ट्यमात्रे विषय इति वाच्यं वन्हिमानयमित्येवं निर्णयसत्त्वेपि द्रव्यत्वेन
वन्हिर्नास्तीति प्रत्ययात्। द्रव्यत्वस्यैवावच्छेदकतया भानात्। अन्यथा वन्हित्वावच्छिन्नवन्हिनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन वन्ह्यभावबुद्धिं प्रति वन्हित्वेन वन्हिविशिष्टनि

जा·व्या त्वेपिसाध्यस्यविशिष्टाभावादिकमादायैवलक्षणसंभवान्नप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथावतारासंगतिः कपिसंयोगीसत्वादित्यादौतुकपिसंयोगाद्यभावकेसाध्यसा॰
१२ मानाधिकरण्येपिद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यसाध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकेगग
नाभावस्याभावेसाध्येयत्रसमवेतत्वादिकंहेतुस्तत्रहेतुमतिदैशिकविशेषणतयावर्तमानस्याकाशाभावात्मकस्यसाध्याभावस्यसाध्यवतिदैशिकविशेषणतयावृत्ता
वपिहेतुसमानाधिकरणस्यनित्यत्वादिसामान्याभावस्यापिनिरुक्तसाध्याभाववत्तयातस्यैवसाध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः। यत्समानाधिकरणेति। यत्स॰
मानाधिकरणसाध्याभावप्रमासामान्यइत्यर्थः। तेनधूमवान्वन्हेरित्यादौव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रमाव्यक्तेःसाध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वेपिसाध्यसामा
न्याभावप्रमायाएवसाध्यवत्ताज्ञानविरोधितयानातिव्याप्तिः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यसाध्यसामान्याभावत्वभ्रमदशायांपर्वतोवन्हिमानित्याकार
कसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वादसंभवःस्यादतः प्रमात्वोपादानंप्रमात्वंचात्रभ्रमसामान्यभिन्नज्ञानत्वेनातस्तादृशबुद्धेरपि अंशतःप्रमात्वादुक्तदोषतादवस्थ्यंहृदादौव
न्हिसामान्याभावप्रमायाःसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वादव्याप्तिरतो यत्समानाधिकरणेति फलतः प्रमाविशेषणं तथाचयद्धर्मावच्छिन्नवह्निविशेष्यकसाध्याभावप्रमासा
मान्यइत्यर्थः। तेनवृक्षत्वसमानाधिकरणस्यसंयोगसामान्याभावस्यैवगुणे धर्मिणिप्रमायाःसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेपिसंयोगिवृक्षत्वादित्यादौनाव्याप्तिः। यत्तु
साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वंहेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकंयत्साध्यवत्ताज्ञानंतद्विरोधित्वरूपंवाच्यं तथाचगुणोनसंयो गीतिप्रमायागुणःसंयोगीत्याकारकबु
द्धिविरोधित्वेपितादृशीसाध्यवत्ताधीर्नहेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यिकागुणत्वादेर्हेतुमदन्यावृत्तित्वादतोनोक्तदोषइति तत्तुच्छं यत्समानाधिकरणे
त्यस्यव्यर्थत्वापत्तेःसाध्याभावप्रमासामान्येयद्वन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानस्यविरोधित्वनास्तितत्वमित्यस्यैवसम्यक्त्वात् जलादिधर्मिक
वन्हिसामान्याभावप्रमायाःसाध्यवत्ताधीर्विरोधित्वेपिधूमवन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकंयद्वन्हिमत्ताज्ञानंतद्विरोधित्वाभावादेववन्हिमान्धूमादित्यादावव्या
प्त्यसंभवादितिदिक् अत्रचसाध्यतावच्छेदकेनसंबंधेनतेनरूपेणचसाध्यवत्ताज्ञानंबोध्यं तेनपर्वतोनसमवायेनवन्हिमानित्यादिप्रमायाःसमवायेनवन्हिम
त्ताबुद्धिंप्रतिपर्वतोमहानसीयवन्हिमान्नेतिप्रमायाश्चसंयोगेनमहानसीयवन्हिमत्ताबोधंप्रतिप्रतिबंधकत्वेपिवन्हिमान्धूमादित्यादौनाव्याप्तिः प्रतिबंधकत्वंचा
वच्छेदकधर्मवत्ताज्ञानव्यावृत्तंग्राह्यं तेनवन्हिसामान्याभावावच्छेदकतयागृहीतस्यमहानसीयवह्न्यभावादेः पर्वतादौप्रमायाः संयोगसंबंधावच्छिन्नपर्वतधर्मिकवन्हि राम·
मत्ताबुद्धिविरोधित्वेपिनासंभवः सर्वत्रेति साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधिकरणत्वकत्वमित्यतएवप्रथमस्यद्वितीयस्यचयत्समानाधिकरणप्रमासा॰ १२

मान्येसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वंनास्ति तत्वमित्यतएवसामंजस्यादितिभावः।यत्तुयत्सामानाधिकरणसाध्याभाववत्तावच्छेदेनसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसा॰
मानाधिकरण्यंतत्वमेवप्रथमलक्षणार्थः।तथाचधूमसमानाधिकरणस्यघटादिसामान्याभावस्यवन्हित्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यप्रसिद्ध्यासाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
सामानाधिकरण्याभावादसंभवःस्यादतः साध्याभावपदं नचैवमपिप्रतियोगिपदंव्यर्थमेवेतिवाच्यंअनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वेसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति
योगिसामानाधिकरण्याभावस्याखंडस्यैवनिष्ठत्वात् एवंद्वितीयलक्षणेपिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमताग्रहविरोधित्वेनिवेश्यसाध्याभावपदस्यसार्थक्यं॰
बोध्यमिति तन्मंदं प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथावतारानुरोधेनसाध्याभावस्यपूर्वोक्तद्वितीयरीत्यैववक्तव्यतयाहेतुसमानाधिकरणस्यवन्हित्वेनघटाभावादेरेवसाध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्यातादृशपदप्रक्षेपेप्यसंभवतादवस्थ्यात् नचघटत्वेनवन्ह्यभावोवन्हित्वेघटाभावात्मकःसमनियताभावाना॰
मैक्यात् तथाचतस्यापिसाध्यावच्छेदकविशिष्टवन्हिस्वरूपप्रतियोगिनःसामानाधिकरण्यमक्षतमेवेतिवाच्यंतथासतिघटसामान्याभावादेरपिघटत्वादिनाप्रमेय
सामान्याभावात्मकतयातस्यापिसाध्यतावच्छेदकीभूतवन्हित्वावच्छिन्नप्रमेयरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतयातमादायासंभववारकस्यसाध्याभावपदस्य॰
व्यर्थतायावज्रलेपत्वादिति प्रगल्भस्यैवलक्षणांतरमुपन्यस्यति। यत्त्विति। यद्वृत्ताविति। यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तिसामान्यइत्यर्थः। तेनवन्हिनिष्ठस्यव्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्यधूमसाध्यकानुमित्यविरोधित्वेपिधूमवान्वन्हेरित्यादौनातिव्याप्तिः धूमादिनिष्ठेंधनत्वाद्यवच्छिन्नवन्ह्यभाववद्वृत्तित्वस्यापिइंधनत्वा
दिप्रकारेणवन्ह्यनुमितेर्विरोधित्वादसंभवःस्यादतः प्रकृतेतिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनरूपेणचप्रकृतसाध्यकेइत्यर्थः तथाचतादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यवन्हि
त्वेनवन्ह्यनुमितिप्रत्यविरोधित्वाददोषः प्रकृतानुमितिविरोधित्वंनप्रकृतानुमितिविरोधिज्ञानविषयत्वमात्रं धूमनिष्ठवृत्तित्वस्यापिवन्ह्यनुमितिविरोधिनोव्यभिचारभ्र
मस्यविषयत्वसंभवात् किंतुविषयितयाप्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं तथाचवन्हिनिष्ठवृत्तित्वमात्रस्यधूमसाध्यकानुमितिविरोधितावच्छेदकत्वाभावाद्व्य
भिचारिण्यतिव्याप्तिरतः साध्याभाववतीति। तथाचयन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यंप्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानवच्छेदकंतत्वमर्थः नचघटाभावव
द्वृत्तित्वादौसाध्याभाववद्वृत्तितात्वभ्रमदशायामपिधूमसाध्यकानुमित्युसत्यावन्हिनिष्ठनिधूम वद्वृत्तित्वधूमसाध्यकानुमितिप्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वाद्व्यभिचारि
ण्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमितिवाच्यं यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यंनप्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तिस्तत्वमित्यस्योक्तत्वात्। साध्याभावस्तुपू॰
र्वोक्तद्वितीय रीत्याप्रवेशनीयः तेननपूर्वोक्तदोषः। अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्येति। अनुमितिविरोधित्वंहिनसाक्षादनुमितिप्रतिबंधकत्वंव्यभिचारधियःसाक्षादतथात्वेन

जा·व्या व्यभिचारिमात्रेतिप्रसंगापत्तेः। किंत्वनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वंतज्जनकंचयदिनिरुक्तव्याप्तिज्ञानेतदातादृशज्ञानंप्रतिनसाध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानंविरोधिकिंतु
१४ साध्याभाववद्वृत्तित्वमनुमितिविरोधीत्याकारकज्ञानमेवतथेतिव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः। यदितुसाध्याभाववदवृत्तिर्हेतुरित्याकारकज्ञानंप्रकृतानुमितिजनकंत
दातिरिक्तव्याप्तेरनुमित्यनुपयुक्ततयातदभिधानमर्थान्तरग्रस्त मितिभावः। एतेनपरिष्कृतानुमितिपदंप्रकृतहेतुधर्मिकसाध्याभाववदवृत्तित्वानुमितिपरं। ननुप्रकृतसाध्यकानु
मितिपरंविरोधित्वंचात्रसाक्षात्त्वेननिविश्यतेतेनतानव्यभिचारिण्यतिप्रसंगइत्ययास्तं तादृशव्याप्तेरनुमित्यनुपयुक्ततयातद भिधाने ऽर्थान्तरतादवस्थ्यमितिमिश्र
लक्ष मेवपरिष्कृत्योपन्यस्यति। केचित्त्विति। केवलान्वयिनिप्रसिद्धावपिवन्ह्यादिसाध्यकेव्यतिरेकिणियावतःसाध्याभावास्तत्तत्सजातीयत्वंतत्तदधिकरणवृ
त्तित्वाभावेतादृशान्यतररूपात्मकमप्रसिद्धमतउक्तंप्रत्येकमिति। यावतःसाध्याभावास्तेषामपिसजातीयत्वंएकस्मिन्नभावेनास्त्यतउक्तं। तत्तत्सजातीयाइति। त
दधिकरणवृत्तित्वाभावादित्यक्तेतत्पदेनयावत्साध्याभावपरामर्शेवन्हिमान्धूमात्स्वरूपसामान्याभाववान्वायुत्वादित्यादौसाध्याभावात्मकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वा
वच्छिन्नाभावमादायाद्यधिकरणाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरतस्तत्तदधिकरणेति। तथाचप्रातिस्विकरूपेणसाध्याभावानुपादायतत्सजातीयस्तदधिकरणवृत्तित्वाभावो ऽ
त्राद्यइतिभावः। व्यधिकरण धर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयंघटत्वादिनानत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावमादायव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यावंतइति त
थाचसाध्यसामान्याभावसजातीयस्यतदधिकरणवृत्तित्वाभावस्यतत्रासत्वाददोषःसाध्यसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्यैवव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो ऽव्यभिचारिण्य
प्यस्तीत्यतः सजातीयइत्युक्तं। ननुघटत्वेननिर्धूमवृत्तित्वस्याभावोपिअभावत्वादिनाधूमसामान्याभावसजातीयएवेत्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमतआह साजात्यंचेति।
यद्यपिसाध्याभावनिष्ठंयत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपंतेनैवरूपेणसाजात्यंवाच्यं तथा
चवन्हिसामान्याभावादिनिष्ठंयत्तादृशान्यतररूपंवन्हिनिष्ठवन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वरूपंतस्यनिर्वन्हिवृत्तित्वसामान्याभावे ऽसत्वादसंभवः तथापिया
वंतःसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावास्तावदन्यतमत्वतद्भिन्नत्वान्यतररूपेणसाजात्यंवाच्यमित्यदोषः। समनियताभावानामैक्यात्। गगनाभावएवनिखिलव्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावइतिमतेतुगगनाभावत्वतदन्यत्वान्यतररूपेणैवसाजात्यंवाच्यं तेनघटत्वेननिर्धूमवृत्तित्वाभावस्यैवगगनत्वादिसमानाधिकरणधर्मा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकतयाधूमसामान्याभावसजातीयत्वेपिनातिव्याप्तिः। साध्याभावश्चेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियो राम·
गिताकाभावो ऽत्रसाध्याभावपदेनोक्तइत्यर्थः। साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वरूपप्रथमरीत्याभिधानेघटत्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावस्यापिसाध्याभाव १५

चहेतुमन्निष्ठाभावीययत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता याः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामाना
धिकरण्येनावच्छेदकं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकं तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके वाच्यमिति भावः। ननूत्पत्तिदशायां गुणसामान्याभावस्य संयोगवति घटादौ सत्त्वाद्गुण।
त्वस्य संयोगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविरहान्न तमादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वसंभावनापीत्यत आ
ह। गुणावृत्तित्वेति। गुणासमवेतत्वेत्यर्थः। घटादावुत्पत्तिदशायामपि गुणासमवेतस्य द्रव्यत्वादेः सत्त्वान्न तदभाव इति भावः। संयोगी गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणा
वृत्तित्वमादाय संयोगत्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वं संभवति। गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वात्। अतः संयोगसाध्यकव्यभिचारिमात्रे।
यद्धर्ममादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं तद्धर्ममाह। द्रव्यमात्रेति। द्रव्यान्यासमवेतत्वेत्यर्थः उक्ताभावानामव्याप्यवृत्तित्वे संयोगात्मकस्वप्रतियोग्यधिकरण
वृत्तित्वेन कदाचिद्गुणत्वादिरूपाणां तत्प्रतियोगितावच्छेदकानां संयोगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न स्यात्। तदेव नास्ति तेषां व्याप्यवृत्ति
तया संयोगात्मकस्वप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वादेतावन्मात्रं सूचयितुमुक्तं व्याप्यवृत्तीति प्रगल्भलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति साध्यतावच्छेदकेति स्वपदं विशिष्ट
हेतुपरं तथा च यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्याभावत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्ये सामानाधिकरण्यं तद्धर्मवत्त्वपर्यवसितमवच्छेदकत्वं च
त्रानतिरिक्तवृत्तित्वं व्यभिचारिणि तु हेतुसामानाधिकरण्यस्य साध्यसामान्याभावस्यैव साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसंगः विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ यावत्
एव हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य सत्तारूपसाध्यसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिः। अतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति। तथा च विशिष्टसत्ताभावस्यैव तादृशस्य वि
शिष्टसत्तारूपसाध्यसमानाधिकरणत्वाभावान्नातिप्रसंगः अत्र च सामानाधिकरण्यं येन संबन्धेन साध्यता तेन संबंधेन साध्यस्याधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्त्वरू
पं ग्राह्यं तेन द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणस्य ज्ञानाद्यभावस्य विषयतया ज्ञानाद्यधिकरणे वृत्तावपि समवायेन ज्ञानसाध्यके द्रव्यत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः। न वा कालः प्रमेय
त्वादित्यादौ सर्वेषामेव साध्याभावानां साध्यवति काले कालिकसंबंधेन वृत्तावप्यतिप्रसंगः। साध्याभावनिष्ठं हेतुसामानाधिकरण्यमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रकृत
हेतोर्यदधिकरणं तत्र विशेषणतया वृत्तिमत्त्वरूपं बोध्यं तेनायमात्मा ज्ञानादित्यादौ विषयतया ज्ञानस्य हेतोरधिकरणे वर्तमानस्यात्मत्वाभावस्य द्रव्यं विशिष्टसत्तादित्यादौ च स
त्तासमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वसामान्याभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहेऽपि नाव्याप्तिः नवा कालः कालपरिमाणादित्यादौ हेत्वधिकरणे कालिकसम्बन्धेन वर्तमानस्य
कालत्वादिसामान्याभावस्य साध्यवति दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्त्वविरहेऽपि न क्षतिः साध्याभावस्तु पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या बोध्यः तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावास

जा॰ व्या त्वेपिकपिसंयोगाभाववान्वाच्यत्वादित्यादौरूपत्वेननित्यसमवेताभावस्यैवनित्यरूपसामान्याभावतयातत्रनित्यरूपत्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतियोगिताकत्वसाध्यव्यापकता
१५ वच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोःसत्वेपिरूपवान्पृथिवीत्वादित्यादौनाव्याप्तिः समवेतसामान्याभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाःसाध्यव्यापकताव
च्छेदकरूपानवच्छिन्नत्वादितिध्येयम्। द्वितीयरीतेःप्रवेशफलमाह तत्तत्साध्यव्यक्तेरिति अभाववतिहेतोर्वृत्तावपिनाव्याप्तिरित्यन्वयः व्याप्यवृत्तित्वादेःफलमाह ॥
अव्याप्यवृत्तेर्वासाध्यस्येति ततत्साध्याभावेत्यादिसामान्यतः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकेत्यक्तौवह्निसामान्याभावसजातीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसा
धारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्याव्यतिरेकिमात्रेऽव्याप्तिरतस्तत्तदितिसाध्याभावस्यविशेषणं तथाचनिर्वह्निवृत्तित्वसामान्या
भावएवनिर्वह्निवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्तत्रसाध्याभावसजातीयत्वमस्तीत्यदोषः नन्वेवमपिजलवृत्तित्वत्वेननिर्धूमवृत्तित्वाभावस्यनिरुक्तरूपशालिनो
वन्हौसत्वादतिव्याप्तिः नचव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वंपरित्यज्यस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमेवप्रतियोगितायाविशेषणंवाच्यमतोनोक्तदोषः तथापिगुणभे
दाभावसजातीयस्यपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणसमवेतत्वाभावस्यहेतौसत्वाद्गुणभिन्नंसत्वादित्यादावतिप्रसंगादतआह तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तस
मानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकोवाबोध्यइत्ययंपाठः क्वचित्कः तत्रचातिरिक्तातेननिर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावादेःसंग्रहः अन्यथावह्निसामान्याभा
वसजातीयस्यसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसंगात् नचनिर्धूमत्वादिसजातीयस्यनिर्धूमवृत्तित्वत्वादिनावन्ह्यवृत्तेरभाव
स्यहेतौसत्वाद्धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिर्हेतुनाघटकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितामात्रनिष्ठत्वेनप्रतियोगितायानिवेशनीयत्वेपिनिर्धूमवृत्तित्वत्वेनजलवृत्तित्वजला
न्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावमादायातिव्याप्तितादवस्थ्यमितिवाच्यं एतदस्वरसेनैव यद्वेत्यादिलक्षणांतरस्यवक्ष्यमाणत्वात् यद्यपितत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छि
न्नाभावद्वयस्यैवसम्यक्त्वेसमानाधिकरणधर्मादिकंप्रक्षिप्यनिषेधद्वयप्रवेशोनिरर्थकः सर्वत्रव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेनघटाद्यभावस्यैवता
दृशस्यसाध्याभावसजातीयस्यसम्भवात् तथापियथासन्निवेशनैवपर्थ्यम्। यत्रतादात्म्येनसम्बन्धेनहेतुतातत्रसद्धेतौव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावतादात्म्य
स्यजगत्त्वरूपतयातादृशतादात्म्यत्वस्यकेवलान्वयित्वेनतदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादतोवानिषेधद्वयगर्भतायत्तुतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छि
न्नाभावाद्युक्तावसंभवःस्याद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः तादृशवृत्तितात्वमपेक्ष्यलघुवृत्तित्वत्वमात्रस्यैवोक्ताभावप्रति राम॰
योगितावच्छेदकत्वादिति तत्तुच्छं गुरोःप्रतियोगितावच्छेदकत्वमंगीकृत्यैवलक्षणकरणात् अन्यथामहाकालभेदेसाध्येजन्यत्वविशिष्टघटादेःकालिकसंबंधेनहे १५

तुतायामव्याप्तिप्रसंगात्। महाकालभेदाभाववद्वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य रघुनावृत्तित्वत्वमात्रेणैवमहाकालभेदाभाववद्वृत्तित्वाभावप्रतियोगितायाअवच्छेदात् महाकाल
भेदाभावसजातीयस्य तद्वद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धेरिति ध्येयम्। तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकेत्यस्यप्रयोजनमाह
साध्याभाववद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्येति अभावमादायनातिप्रसंगइत्यन्वयः। ननुव्यभिचारनिरूपकाधिकरणव्यक्त्यन्यत्वस्याभावस्यापिसाध्याभावतयातद्वृत्तित्वसा
मान्याभावस्यव्यभिचारिण्यसत्वात्कुतोऽतिव्याप्तिरतआह पार्थिवत्वादिति पार्थिवत्वविशिष्टंयन्निर्धूमवृत्तित्वंतद्वन्हौनास्तिवन्हेरपार्थिवत्वादित्यतिप्रसंगइतिभावः
आदिनाजलत्वादिपरिग्रहः व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यस्यप्रयोजनमाह। द्वित्वाद्य वच्छिन्नस्यवेति निर्धूमवृत्तित्ववन्हिभेदोभयत्वावच्छिन्नस्यवेत्यर्थः। नदोषइति
अन्यथानिर्वन्हिसंयुक्तत्वाभावस्यसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावान्निर्वन्हिवृत्तित्वसामान्याभावस्यचधूमेऽसत्वादव्याप्तिरेवस्यादितिभावः इत्थं
चसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यहेतुतावच्छेदकसंबन्धेनोक्तेचेत्यर्थः तादृशसम्बन्धेनहेत्वधिकरणत्वानुप्रवेशेगौरवमतःकस्यचिदित्युक्तं तथाचहेतुतावच्छेदकसंबंधाव
च्छिन्नाधिकरणतावद्वृत्तित्वंसाध्याभावविशेषणमित्यर्थः सत्वादित्यादावित्यादिपदेनवन्हिमान्धूमादित्यादेः परिग्रहः तत्रापिजातिसामान्याभावादेः साध्याभावतयातद्वृत्ति
संयोगसंबन्धेनवृत्त्यप्रसिद्धेरव्याप्तिसंभवात् ननुद्रव्यंविशिष्टसत्वादित्यत्राव्याप्तिः विशिष्टसत्वस्यकेवलसत्वानतिरेकेणद्रव्यत्वाभाववतिवृत्त्याद्रव्यत्वाभावसजातीय
स्यतद्वद्वृत्तित्वाभावस्यहेतावसत्वात्। नचैवंविशिष्टहेत्वधिकरणेवर्तमानएवसाध्याभावोगृह्यतांतावतैवोक्तदोषव्युदासादितिवाच्यम्। तथापिधूमवान्वन्हेरित्यत्रातिव्या
प्तिः निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यमहानसीयवन्हौसत्वात् नचहेतुतावच्छेदकधर्मावच्छेदेनतादृशवृत्तित्वाभाववत्वंविवक्षितं तथासत्यपिनिर्धूमत्वादिसजातीयंनिर्धू
मवृत्तित्वत्वेनरूपेणवन्ह्यवृत्तेरभावंताद्रूप्येणजलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावंवादायातिव्याप्तितादवस्थ्यादतआह यद्वेति वन्हित्वावच्छिन्नधूमाभाव
सजातीयस्यतद्व्यापकीभूतस्यतथैवाभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकेनवन्हित्वादिनावन्हित्वाद्यवच्छिन्नंप्रतिव्यापकतावच्छेदकत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतोयावंत
इति तथाचधूमादिसामान्याभावस्यापिसाध्याभावतयायावदंतर्गतत्वात् व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकेनतत्तद्वन्हित्वादिनावन्ह्यादिकंप्रतिव्यापकत्वाभा
वोन्नातिव्याप्तिः तत्तद्वन्ह्यभावसजातीयस्यतद्व्यापकीभूताभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकेनतत्तद्वन्हित्वादिनाधूमादिकंप्रतिव्यापकत्वाभावादसंभवःस्यादित्यतस्तादृ
शासाध्याभावाइति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाइतितदर्थः। तत्तद्वन्हित्वादिकंतुनसाध्यव्यापकतावच्छेदक
मतस्तदवच्छिन्नाभावमादायनोक्तदोषः तादृशयावत्साध्याभावसाजात्यंतादृशसाध्याभाववृत्तिप्रागुक्तान्यतररूपवत्वंतच्चव्यतिरेकिण्यप्रसिद्धमतःप्रत्येकमिति।

जा॰व्या॰ यद्यपितादृशयावत्साध्याभावानां प्रत्येकनिरूपित मपिसाजात्यंनकुत्राप्यभावेस्तीति व्यतिरेकिण्यव्याप्तितादवस्थ्यं। तथापितेषामित्यत्रतस्यतस्यतस्येत्येकशेष
१६ करणात् यावंतःसाध्याभावाः प्रत्येकंतत्तत्सजातीयस्यतत्तद्व्यापकीभूताभावस्यलाभाद्दोषः धूमादिसामान्याभावव्यापकस्यवन्हित्वादिनाघटाद्यभावस्यप्रतियोगि
तावच्छेदकेनवन्हित्वादिनावन्हित्वाद्यवच्छिन्नंप्रतिव्यापकत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः सजातीयस्येति साजात्यंतुप्रागुक्तदिशाग्राह्यं तेनसंयोगादिसम्बन्धावच्छि
न्नद्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकेनद्रव्यत्वत्वादिनावन्ह्यादिव्यापकत्वेपि धूमवान्वन्हेरित्यादौनातिव्याप्तिः तादृशाभावस्यधूमादिसामान्याभावसाजात्यविरहा
दितिध्येयम् धूमादिसामान्याभावसजातीयस्यतद्व्यापकीभूतस्यचवन्हिसंयोगाद्यभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकेनवन्हिसंयोगत्वादिनावन्ह्यादिकंप्रतिव्यापकत्वादति
व्याप्तिरतोव्याप्यवृत्तेरिति वस्तुतोवन्हित्वेनधूमवद्वृत्तेरभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकेनवन्हित्वेनवन्हिंप्रतिव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतोव्याप्यवृत्तितानिरूपकप्रतियोगि
तायाश्चलाभायव्याप्यवृत्तिपदं तेनयत्प्रतियोगिताकाभावेस्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियो
गितायाएवलक्षणघटकत्वान्नोक्तदोषः धूमाद्यभावसजातीयस्यवन्ह्याद्यभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकेनवन्हित्वादिनावन्ह्यादिकंप्रतिव्यापकत्वाद्धूमवान्वन्हेरित्या
दावतिव्याप्तिरतोव्यापकीभूतस्येति यद्यपितद्व्यभिचारस्थलान्यत्वाभावस्यापिनिरुक्तसाध्याभाववत्तयातत्समानाधिकरणस्यतत्सजातीयाभावस्यप्रतियोगितावच्छे
दकेनधर्मेणतत्तद्योगोलकभेदत्वादिनावन्हित्वाद्यवच्छिन्नंप्रतिव्यापकत्वाभावात्सामानाधिकरण्यमात्रोक्तावपिनातिव्याप्तिः तथापिसाध्याभावव्यापकत्वघटितनिरु
क्तौसाध्याभावसजातीयाभावेसाध्याभावसामानाधिकरण्यस्याप्रविष्टतयानव्यापकीभूतपर्यंतस्यव्यर्थतेतिध्येयम्। यत्तुसाध्यतावच्छेदकसंम्बन्धेनसाध्यव्यापकता॰
यावदवच्छेदकंतेनसम्बन्धेनतद्रूपावच्छिन्नाभावोत्रसाध्याभावपदार्थः तथाचायोगोलकभेदत्वस्यनसंयोगात्मकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनधूमव्यापकतावच्छेद
कत्वमितितदवच्छिन्नाभावोनसाध्याभावः।किंतुधूमाद्यभावः एवंचतत्समानाधिकरणस्यवन्ह्याद्यभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकेनवन्हित्वादिनावन्हित्वाद्यवच्छिन्नं
प्रतिव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः समानाधिकरणेत्यपहायव्यापकीभूतस्येत्युक्तं, नचैवंवन्हिमान्धूमादित्यत्रैवाव्याप्तिः संयोगेनवन्ह्याद्यभावस्यापिसाध्याभाववत्तयातस्य
केवलान्वयितयातत्सजातीयतद्व्यापकीभूतव्याप्यवृत्त्यभावाप्रसिद्धेरितिवाच्यम्। यावंतोव्याप्यवृत्तयः साध्याभावास्तेषामेवप्रवेश्यतयावन्हिसामान्याभावस्यनिरव
च्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वविरहेणयावदन्तर्गतत्वात् धूमाद्यभावस्तुवन्हिमदयोगोलकएवतादृशव्याप्यवृत्तिरिति तन्न तादात्म्येनप्रमेयमात्र॰ राम॰
स्यसाध्यतायामव्याप्तेः तत्रप्रमेयत्वादेरेवतादात्म्येनसाध्यव्यापकतावच्छेदकतयातादात्म्येनतदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः अन्येतुयावंतःसाध्याभावाः प्रत्येकंतत्सजा १६

पदार्थतयातत्तत्सजातीयस्यतदधिकरणवृत्तित्वाभावस्यापिहेतावसत्वादसंभवःस्यादतस्तत्परित्यागः। अत्रसाध्यव्यापकताघटकसम्बन्धेनैवसाध्यव्यापकस्या
भावोग्राह्यस्तेनैकसम्बन्धेनसाध्यव्यापकस्यसम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववतिहेतौवृत्तावपिनक्षतिः यत्तुसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनसाध्यव्यापकत्वंतेनैवसाध्यव्या
पकस्याभावोनिवेश्यतइतिमतं तत्तुच्छं यत्रतादात्म्यसम्बन्धेनप्रमेयमात्रंसाध्यंतत्रतेनसम्बन्धेनसाध्यव्यापकतावच्छेदकंयत्प्रमेयत्वादिकंतादात्म्येनतदवच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभावाऽप्रसिद्ध्यातत्रसद्धेतावव्याप्तिः प्रमेयत्वेनघटपटोभयभेदस्वीकारेणकथंचित्तत्राव्याप्तिवारणेपिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेनसाध्यतायामव्या
प्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः किंचैवंधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिसंयोगेनधूमसामान्याभावस्याव्याप्यवृत्तितयाधूमत्वेनघ
टाद्यभावस्यैवतादृशस्ययावदन्तर्गतत्वेनतत्सजातीयस्यतदधिकरणवृत्तित्वाभावस्यवन्हौसत्वात्। अस्माकंतुस्वरूपसम्बन्धेनायः पिण्डभेदस्यापिधूमव्याप
कतयावन्हेस्तदभाववदवृत्तित्वाभावादेवातिव्याप्तिनिरासादितिबोध्यम् ननुकपिसंयोगीएतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिः। कपिसंयोगसामान्याभावस्यापिप्रतियोगिवैय
धिकरण्यघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनयावदन्तर्गतत्वात्तत्सजातीयस्यतदधिकरणवृत्तित्वाभावस्यहेतावभावादतआह
व्याप्यवृत्तिश्चेतिव्याप्यवृत्तित्वमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वंसंयोगीसत्वादित्यादौतुद्रव्यत्वादिसामान्याभावस्यापिसाध्याभावतयाहेतौस्तदधिकरणवृत्तित्वादेवनाति
व्याप्तिः ननुरूपवान्पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः रूपत्वेननित्यसमवेताभावस्यापिनिरुक्तयावत्साध्याभावान्तर्गतत्वात्तत्सजातीयस्यतदधिकरणवृत्तित्वसामान्या
भावस्यापिहेतावसत्वात्सामान्यधर्मेणविशेषाभावस्वीकारेतुरूपत्वेनतद्रूपाभावमादायाप्यव्याप्तिरतआह। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि प्रतियोगितावच्छे
दकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणत्वंच यत्प्रतियोगिताकाभावेस्वावच्छेदकसम्बन्धेनस्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यंतदन्यप्रति
योगिताकत्वंबोध्यं तेननित्यरूपात्मकेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनासामानाधिकरण्यविरहेप्युक्ताभावस्यनसंग्रहः नवावाच्यत्व त्वेनप्रमेयत्वाद्य
भावस्यैवज्ञेयत्वत्वेनवाच्यत्वाद्यभावतयाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्येपितदसंग्रहः अत्र
चनिरुक्तायास्तदन्यप्रतियोगितायाएवसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वंबोध्यं तेनसंयोगात्मकस्यैवसाध्याभावस्यसमवेतसामान्याभावनिष्ठनिरुक्तप्रति
योगिताकत्वकपिसंयोगाभावत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः स

 वस्याधिकरणेघटादौवर्त्तमानस्यतत्तत्सजातीयहेत्वभावस्यनिरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाप्रसिद्धावपिनाव्याप्तिः इत्थंचद्रव्यंसत्त्वादित्यादौगुणान्यत्वाद्यभावस्यापिनिरुक्तसा
 ध्याभाववत्त्वात्तदधिकरणगुणादौवर्तमानस्यतत्तत्सजातीयाभावस्यनिरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाप्रसिद्धौवनातिव्याप्तिः वाच्य प्रमेयादित्यादौतुव्यधिकरणधर्मावच्छिन्न
वाच्यत्वाद्यभावसमानाधिकरणस्यविरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यांप्रमेयाभावस्यापिघटत्वादिनावाच्यत्वाद्यभावस्येववानिरुक्तव्याप्यवृत्तिताशालिनः प्रतियोगितामाद्या
यलक्षणसंभवइति यथाश्रुतमेवमिश्रलक्षणंसम्यगितिप्रतीमः नचवह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः यावत्साध्याभावान्तर्गतद्रव्यसामान्याभावसजातीयनिरुक्तव्या
प्यवृत्तिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यधूमादावसत्वात् संयोगेनधूमस्याव्याप्यवृत्तितयाधूमाद्यभावस्यलक्षणाघटकत्वादितिवाच्यं संयोगेनद्रव्यस्यव्याप्य
वृत्तित्वात्धूमद्रव्यान्यतराभावस्यनिरुक्तरूपशालिनः प्रतियोगित्वधूमादौसत्त्वाच्चमिश्रलक्षणमितिप्राहुः व्यापकीभूतस्यसजातीयस्येत्यादिपरित्यागेनलघुलक्ष
णमाह। यद्वेति। तादृशादिति प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावादित्यर्थः। अत्रापियेनसम्बन्धेनसाध्यव्यापकतातत्सम्बन्धावच्छि
न्नाभावानांप्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्तत्संबन्धेनयद्रूपावच्छिन्नप्रतिव्यापकत्वमवच्छिद्यतेइतिपर्यवसितार्थस्तेनगमनस्पन्दत्वादित्यादौगमनत्वाद्यभावप्रतियो
गितावच्छेदकैर्गमनत्वत्वादिभिः कालिकसम्बन्धेनस्पन्दत्वादिहेतुव्यापकत्वेपिनातिव्याप्तिः नवाच्यत्वादिभेदप्रतियोगितावच्छेदकमादायैववकेवलान्वयिस्थलेल
क्षणसंभवप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावतारानुपपत्तिः नचधूमत्वेनधूमाभावस्यैववह्नित्वेनधूमवद्वृत्तेरभवत्वात्अयःपिंडान्यत्वाभावस्यचायःपिंडान्यत्वनिरूपित
स्वरूपसंबंधेनभेदत्वावच्छिन्नाभावत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वभेदत्वादिभिर्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतिव्यापकतावच्छेदात् धूमवान्वह्नेरित्यादावव्या
तिव्याप्तिरितिवाच्यं यत्प्रतियोगिताकाभावेस्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगितायाश्चावच्छे
दकधर्मस्यलक्षणघटकत्वादितिसंक्षेपः परेत्त्वितिसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यघटत्वादिनाऽभावमादायव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतोपावंतदुक्तं तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्व
मत्रदैशिकविशेषणतयाग्राह्यम् तेननिर्धूमवृत्तित्वादिसामान्याभावस्यापिकालिकादिसम्बन्धेनवह्न्यादिवृत्तित्वाद्यवत्वोपादानेपिनातिव्याप्तितादवस्थ्यं वह्नि
मान्धूमाद्वाच्यत्वेयत्वादित्यादावव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्संयुक्तत्वत्वादिसमनियतप्रतियोगिताकस्यसंयुक्तत्वादिसामान्याभावस्यहेता
वसत्वात् अतोवृत्तिमद्वृत्त्यः इत्युक्तं तदनुक्तावसंभवस्तन्नास्तितादात्म्यसंबंधेनसद्धेतावेवनिरुक्तलक्षणसंगमनात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्ता
दात्म्यप्रतियोगिकस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैववक्तुगत्यातादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकतयातथाविधयावदभावस्यैवहेतौसत्वादितिध्येयम्।

येनसम्बन्धेनहेतुतावृत्तिमद्वृत्तयद्रूपत्रापि वृत्तिमत्त्वं तेनबोध्यमिति पाठः। तदभावस्येति। तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः। जात्यादाविति। समवेतत्वघटितजातित्वोक्त्यासंबन्धान्तरेणयोवृत्तिमान्तद्वृत्तित्वमुपदर्शितं न स्मृतिः नाव्याप्तिः हेतुताघटकसंबंधेनयोवृत्तिमान् तद्वृत्तित्वेन तादृशाभावस्ययावदन्तर्गतत्वादितिभावः अत्र वृत्तिमद्वृत्तितादैशिकविशेषणतयाग्राह्या तेनवाच्यद्रव्यत्वादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाभाववत्समवेतत्वसामान्याभावस्यहेतुताघटकसम्बन्धेनवृत्तिमत्स्पंदादौ कालिकसंबन्धेनवर्तमानस्य दैशिकविशेषणतया द्रव्यत्वादिहेतावसत्वेनाव्याप्तिः अत्रापीत्यपिकारेणसाध्याभाववतिवृत्तिरपिहेतुताघटकसम्बन्धेनवाच्येतिव्यंजितं तेनतत्तद्भूमावयववान्यत्वाभावस्यापिपूर्वोक्तवृत्तीयरीत्यासाध्याभाववत्त्वेनतद्वृत्तिसम्बन्धसामान्येनयावृत्तिस्तदभावस्यतत्तद्भूमावयववासमानकालिकद्रव्यवृत्तेर्धूमहेतावसत्वेपिवन्हिमान्धूमादित्यादौनाव्याप्तिः ननुसाध्यप्रतियोगिकाभावमात्रस्यप्रवेशेधूमस्यतत्तद्वन्ह्यभाववद्वृत्तित्वेनवन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रवेशेतुगगनादेःसाध्यत्वेद्रव्यत्वादावतिव्याप्तिः साध्याभावस्यकेवलान्वयित्वात् एवंघ्राणग्राह्यगुणवान्प्रमेयवान्वा पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरतआह। साध्याभावश्चेति। पूर्ववदिति। प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकोव्याप्यवृत्तिश्चाभावो ऽत्रसाध्याभावपदार्थः। अत्रापियेनसम्बन्धेनव्यापकतातत्संबंधेनतादृशरूपावच्छिन्नाभावोग्राह्यः तेनज्ञानवानात्मत्वादित्यादौ स्वरूपसम्बन्धेनसाध्यव्यापकस्यप्रमेयत्वादेःकालिकसम्बन्धेनाभावाधिकरणसमवेतत्वाभावस्यस्पन्दत्वनिष्ठस्यहेतावसत्वेपिनक्षतिः यत्तुसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनतादृशरूपावच्छिन्नाभावानांविवक्षणात् ज्ञानवानात्मत्वादित्यादावपिनाव्याप्तिः कालिकसम्बन्धेनप्रमेयत्वाभावस्यसाध्यताघटकसमवायसम्बन्धानवच्छिन्नत्वात् दृश्यंचव्यापकतापि तेनैवग्राह्या तेनविषयतयासाध्यव्यापकस्यज्ञानादेःसाध्यताघटकसमवायेनाभाववतिहेतौवर्तमानत्वेपिद्रव्यंपृथिवीत्वादित्यादौनाव्याप्तिः। तत्तुच्छं वृत्यनियामकसंबन्धेनसाध्यतायांतदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्यासद्धेत्वाव्याप्तेः धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तेश्च संयोगेनव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैवव्याप्यवृत्तितयातद्वृत्तित्वाभावस्यापिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैववृत्तिमद्वृत्तित्वात् प्रमेयंद्रव्यत्वादित्यादौतादात्म्येनसाध्यतायामव्याप्तेश्च साध्यताघटकतादात्म्येनप्रमेयत्वादेरेवसाध्यव्यापकतावच्छेदकतयातत्सम्बन्धेनतदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरितिदिक् वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः वन्हिसंयोगाभावस्यापि साध्यव्यापकतयातदभावात्मकवन्हिसंयोगवद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यघटादिनिष्ठस्यहेतावसत्वादतोव्याप्यवृत्तित्वेनाभावोविशेषतः वस्तुतः निरुक्तसाध्याभावाधिकरणत्वमवश्यविशेषणताविशेषसम्बन्धेनप्रवेश्यम् अन्यथाद्रव्यंगुणादित्यादौद्रव्यत्वाभावस्यकालिकसंबन्धेनाधिकरणेगुणस्यवृत्तेर्द्रव्यत्वाभाववत्समवेतत्वसा

मान्याभावस्यज्ञानादिनिष्ठस्यहेतावसत्वादव्याप्तेः तथा चवन्हिसंयोगाद्यात्मकभावस्यतादृशसम्बंधेनाधिकरणाप्रसिद्धेस्तमादायाव्याप्तिवारणार्थंनव्याप्यवृत्तिपदं
परंतुरूपवान्पृथिवीत्वादित्यादौनित्यत्वादिनारूपाद्यभावस्यापितादृशधर्मावच्छिन्नाभावतयातद्वृत्समवेतत्वाभावस्यनिरूपादिनिष्ठस्यहेतावसत्वादव्याप्तिरतोव्या
प्यवृत्तिपदंनचतस्यापिव्याप्यवृत्तित्वादुक्तदोषतादवस्थ्यस्वप्रतियोगिताकाभावेस्वावच्छेदकसंबन्धेनस्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्वस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावभिन्नत्वस्यद्वयोर्व्यतिरेकःसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभावस्योक्तत्वान्नित्यत्वादिनारूपाद्यभावस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावभिन्नस्यस्वावच्छेदकीभूतनित्यत्वाद्यवच्छिन्नवद्वृत्तित्वादेवव्युदासः एतेनसंयोगाभावत्वादेःसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतयाप्रतियोगिवैयधिकर
ण्याघटितसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वेपिनव्याप्यवृत्तिपदवैयर्थ्यमितिध्येयम् ननुवन्हिमान्धूमादित्यादावालोकाद्यवृत्तित्वादिनालोकावृत्तिसामान्याभावोपिसाध्या
भाववद्वृत्तित्वाभावोयावदंतर्गतः संयोगादिसम्बन्धेनवन्हिसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्यालोकावृत्तिमध्येनिवेशात् एवमिंधनत्वावच्छिन्नवन्ह्यभावाधिकरणीभूतं
महानसवृत्तित्वादेर्महानसवृत्तित्वत्वादिनायोऽभावःसोपिसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावोयावदंतर्गतस्तयोधूमादावसत्वादसंभवइत्यतआह। तद्वृत्तित्वाभावोपीतिमिश्रल
क्षणइवात्रापितत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रवेशेआलोकावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यहे
तावसत्वाद्वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिरतोन्यथाव्याचष्टे स्वव्यापकेतिस्वप्रतियोगितातद्व्यापकीभूतयत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वंतद्व्यापकप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैववृत्तिमद्वृत्तित्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतउ
क्तं। तत्तदिति। तथाचनिर्धूमवृत्तित्वाभावस्यैवस्वव्यापकनतत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगितयातस्यवन्हावसत्वान्नातिव्याप्तिरितिभावः स्वनिष्ठवृत्तित्वेन
वृत्तित्वसामान्याभावस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्यहेत्वतरवृत्तेःस्वस्मिन्नसत्वात्सद्धेतुमात्रेऽसंभवापत्तेरतःक
ल्पान्तरमाह तत्तदितिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्ययावदभावस्यैवव्यभिचारिण्यतिप्रसंगादतिरिक्तांततत्रापिनिर्धूमवृत्तित्वत्वस्यापिसामान्यतः
साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतयातदवच्छिन्नसामान्याभावमादायातिव्याप्तिवारणायोगात् तत्तदित्यक्तंनचैवमपिव्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नद्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वेनघटवृत्तित्वजातित्वान्यतराभावेघटावृत्तेर्वाभावमादायद्रव्यंपृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वभि राम
न्नावृत्तित्वेनापिप्रतियोगितायाविशेषणीयत्वात् अतएवतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावादृत्युक्तौवाच्यंज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिःसाध्याभाववद्वृत्तित्व १८

तीयनिष्ठंयद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वंतत्तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकंतत्तद्रूपेणयद्रूपावच्छिन्नंप्रतिव्यापकत्वमवच्छिद्यतेतद्रूपवत्त्वमर्थः तत्रचसाध्याभाव
व्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय साध्याभावसमानाधिकरणवृत्तित्वोक्तौगुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान्द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादित्यत्रातिव्याप्तिः गुणान्यत्वविशि
ष्टसत्ताभावाभावरूपस्यद्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्यवानिरुक्तसाध्याभावस्यसजातीयेसमानाधिकरणेसत्तास्वरूपेऽभाववत्तेयद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वस्वरूप
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तेनद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपधर्मेणहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नंप्रतिव्यापकतावच्छेदात् साध्याभावव्यापकतावच्छे
दकत्वोक्तौतुद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनगुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावाद्यात्मकस्यद्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्यवासाध्याभावस्य
व्यापकतावच्छेदकत्वंद्रव्यएवव्यभिचारात्तोनोक्तदोषइतिप्राहुः द्रव्यंविशिष्टसत्वादित्यादौव्यापकीभूततादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकेनद्रव्यत्वत्वादिनागुण
कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तादिकंप्रतिव्यापकतानवच्छेदादव्याप्तेराह। यद्रूपावच्छिन्नेति। नचेदंगमनंस्पंदत्वादित्यादौतादृशगतित्वाद्यभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगतित्वा
दिनापिकालिकसम्बन्धेनस्पंदत्वव्यापकात्वादतिव्याप्तिरितिवाच्यं तादृशाभावस्ययत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकोयोधर्मस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धे
नहेतुव्यापकत्वस्योक्तत्वादितिभावः परैः परिस्कृतंनिरसितुमाह। साधनस्येत्यादिना। तादृशेति। यावंतःसाध्याभावाःप्रत्येकंतत्सजातीयव्यापकीभूताभावेत्यर्थः। तदवच्छेद
कत्वमिति॥ तत्तत्साध्याभावसजातीयतद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वंवेत्यर्थः। प्रथमेदूषणमाह। द्रव्यमित्यादितादृशाभावेतिसाध्याभावसजातीयव्यापकी
भूताभावेत्यर्थः। द्वितीयेदूषणमाह। द्रव्यंप्रमेयादित्यादिप्रमेयत्वादेरिति नचसामान्यधर्मेणविशेषाभावस्यापिव्यवस्थापितत्वात् प्रमेयत्वेनगगनाभावस्यैवप्रागुक्तक्रमे
णसाध्याभावसजातीयस्यप्रतियोगितावच्छेदकमेयत्वमादायनाव्याप्तिरितिवाच्यं वन्हित्वेनमहानसीयवन्ह्यमादायधूमसाध्यकवन्ह्यावतिव्याप्तिभियास्वाधिकदेश
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितायाःप्रवेश्यत्वात् प्रमेयत्वेनगगनाभावप्रतियोगितायाश्चातथात्वात् विषयत्वाद्यपेक्षयागुरोःप्रमाविषयत्वस्यप्रतियोगितानवच्छेद
कत्वेनोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यमितिभावः वस्तुतस्तुयावंतःसाध्याभावाःप्रत्येकंतत्तत्सजातीयोयस्तत्तत्समानाधिकरणोव्याप्यवृत्यभावः तत्प्रतियोगित्वमेवव्याप्तिः व्या
प्यवृत्तित्वंतुप्रकृतहेतुसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव भिन्नत्वोभयाभाववत्वं तेनधूमसामान्याभावसमानाधिकरणतत्तत्सजातीयस्यावन्हिधूमोभयत्वा
द्यवच्छिन्नाभावस्यप्रतियोगित्वेपिधूमसाध्यकवन्ह्यादौनातिव्याप्तिस्तादृशोभयाभावस्यचनिरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावात् एवंचयत्राभावेप्रकृतसाध्यसामानाधिकरण्य
अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावः सएवसाध्याभावपदार्थः तेनाऽभाववान्प्रमेयत्वादित्यादौसाध्यप्रतियोगिकस्यघटावृत्तित्वावच्छिन्नाभा

आ·व्या नचस्वव्यापकवृत्तित्वत्वकेत्युक्तावपि आलोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यवारणसंभवात्प्रतियोगिताव्यापकत्वदिशितु तत्तत्साध्याभाववत्त्वप्रवेशोव्यर्थइतिवाच्यं आलो
१९ कावृत्तिवृत्तित्वाभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं तस्यावश्यकत्वात्स्वसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगितत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्ववन्निष्ठात्यंताभावाप्रतियोगिप्रतियोगि
ताकत्वरूपपर्यवसितार्थे तत्तत्साध्याभाववतः सकृदेवनिविष्टतयावैयर्थ्यशंकानवकाशाच्चेतिभावः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगितेत्यस्यफलमाह य
श्चेति आदिनावाच्यत्वत्वादेः परिग्रहः घटत्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात्तदवच्छिन्नवन्ह्यभावस्यलक्षणाघटकत्वात् तउक्तं इंधनत्वादीति इन्धनत्वावच्छि-
न्नाभावस्यमहानसादावसत्त्वात्तमादायसतिविरहादतो वन्ह्यभावेति तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकेत्यस्यानुक्तावसंभवएवस्यान्नतुवन्हिमान्धूमादित्यत्रा
व्याप्तिमात्रंप्रमेयमात्रस्यहेतुतास्थलेतत्तत्प्रमेयनिष्ठवृत्तित्वाभावस्यप्रमेयांतरवृत्तेस्तत्तत्प्रमेयविरहादित्येवमावेदयितुं सर्वसाधारण्येनाह। स्वनिष्ठेति। स्वनिष्ठं यत्सा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वं तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः। अत्रघटत्वादौसाध्येस्वीयविशेषणतयाघटान्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिः साधनस्यैवहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनवृत्तिम
त्तयातन्निष्ठयावदभावस्यैवहेतौसत्त्वात् नचैतस्यविरुद्धत्वात्साध्यसमानाधिकरणत्वेनहेतुविशेषणादेवनातिव्याप्तिरितिवाच्यं तथापिद्रव्यत्वादौसाध्येस्वीयसमवा
यादिनासत्त्वादिहेतावतिव्याप्तिः तादृशसम्बन्धेनहेतोरेववृत्तिमत्तयातन्निष्ठयावदभावस्यसाध्यसामानाधिकरण्यस्यचहेतौसत्त्वात् एवंमहाकालान्योघटादित्यादौ
कालिकसम्बन्धेनहेतावतिव्याप्तिः वृत्तिमन्मात्रस्यैवहेतुताघटकसम्बन्धेनमहाकालवृत्तेस्तेनसम्बन्धेनतद्वृत्तित्वाभावासंभवात् नचमहाकालवृत्तित्वसामान्याभा
वस्यापिप्रलयावच्छेदेनपटादावेववृत्तिमद्वृत्तित्वान्नातिव्याप्तिरितिवाच्यं। सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वात्। अन्यथाघटादिहेतावपिखंडकालावच्छेदेनमहाका-
लवृत्तित्वाभावसत्त्वादुक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यात् एवंद्रव्यत्वादेः साध्यतायामवृत्तिगगनादिहेतावतिव्याप्तिर्विशिष्टसत्तायामव्याप्तिः द्रव्यान्यस्मिन्गुणादौविशिष्टसत्ताया
वृत्तिमत्त्वादितिवदंति यदिचवृत्तिमद्वृत्तयोयावतः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकधर्मवत्त्वंव्याप्तिरितिविवक्ष्यते तदानैतेषामपिकोऽपि
दोषः पदमादधातिवृत्तिमद्वृत्तयइत्यत्रसर्वत्रदैशिकविशेषणतासम्बन्धेनवृत्तेर्निवेशनीयत्वात् अन्यथाधिकरणत्वमात्रस्यैवसंयोगादिसम्बन्धेनावर्त्तमानत्वाद्धूमवान्व
न्हेरित्यादावतिव्याप्तिरितिध्येयम्। अन्येत्वित्यादि। अत्रसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वस्यघटत्वादिनाभावमादायव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतोयावन्तइति तथाचतादृश
वृत्तित्वसामान्याभावस्यहेतावसत्त्वान्नातिप्रसंगः नचतादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वोक्तावपितादृशातिव्याप्तिव्युदासः संभवतीतिवाच्यं तथापितादृशवृत्तित्वत्वे राम·
नघटादेरभावमादायातिव्याप्तितादवस्थ्यात् तादृशवृत्तित्वत्वस्यगुरुतयातदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेश्च अतएवतादृशवृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वमपिनविवक्षितं केव १९

लान्वयिन्यव्याप्तेश्च वाच्यत्वाभावकूटवद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतावसत्वादितिभावः इत्थमपि वाच्यत्वाभावकूटवद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यैव यावदन्तर्गतस्य ज्ञेय-
त्वादिहेतावसत्वाद्वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिरतो वृत्तिमद्वृत्तयइत्युक्तं तथा चैतस्य वृत्तिमदवृत्तित्वान्न तस्य निरुक्तयावदंतर्गतत्वं किंतु घटत्वादिना तादृशवृत्तित्वाभा-
वस्यैव सच ज्ञेयत्वादिहेतौ वर्तत इति नाव्याप्तिः अत्र वृत्तिमत्वादिकं पूर्वलक्षणदिशावसेयं तेन न प्रागुक्तदोषः ननु प्रलयभिन्नगोत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेतावतिव्या-
प्तिः महाकालस्य कालिकसंबंधेन प्रलयान्यत्वाभावकूटवत्वेन तत्र हेतुताघटकसम्बन्धेन या वृत्तिस्तस्याः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात् नच दैशि-
कविशेषणतया साध्याभावकूटवत्वविवक्षितमतस्तादृशकूटवत्त्वलयवृत्तित्वसामान्याभावस्याधुनिकघटादिवृत्ते गोत्वहेतावसत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं घटत्वाभाववा-
न् पटत्वादित्यादावभावसाध्यकेऽव्याप्तिप्रसंगात् साध्याभावकूटांतर्गतस्य घटत्वस्वरूपसाध्याभावस्य विशेषणतयाधिकरणाप्रसिद्धेः दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्तामे-
वसाध्याभावानां प्रवेशे तु घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तत्र दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्तया तत्कूटवद्वृत्तित्वस्या-
पि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात् एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगगनत्वाभावस्याभावे साध्ये ज्ञानादिहेतावव्याप्तिः गगनत्वाद्यभाव-
घटितकूटस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन यदधिकरणतद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमति शब्दादौ प्रसिद्धस्य ज्ञानादिहेतावभावादिति चेन्न साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताबुद्धेः संसर्गविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धस्तेन वृत्तिमतः साध्याभावकूटस्य तादृशसंबंधेनैवाधिकरणत्व-
स्योक्तत्वात्संयोगाभाववान्प्रमेयत्वादित्यादौ च संयोगादिरूपसाध्याभावो न तादृशसम्बन्धेन वृत्तिमान् निरवच्छिन्नसमवायादिसम्बन्धेनैव संयोगादिनिश्चयस्य तद्वि-
रोधित्वादतो न तत्राव्याप्तिः केवलान्वयिनि तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताबुद्धिर्भ्रमरूपैव सुलभा सत्यां हि घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीति बुद्धौ जात्व-
पि घटत्वेन वाच्यत्वमस्तीति ज्ञानानुदयात् घटत्वाभाववत्ताबुद्धिं प्रति च समवायादिना घटत्ववत्तानिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वादेवोक्ताव्याप्तेर्व्युदासः तादृशवृत्तित्वत्व-
व्यापकप्रतियोगिताकत्वप्रवेशएव समुदायपदं सार्थकं भवत्यतः प्रागेव वृत्तित्वाभावं व्याचष्टे तादृशेति स्वेति स्वंप्रतियोगितातद्व्यापकं यत्साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वं
तद्व्यापकप्रतियोगिताकेत्यर्थः। प्रयोजनं चैति वन्हिमान्धूमादित्यत्रालोकावृत्तिसामान्याभावस्य साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य यावदंतर्गत-
स्य हेतावसत्वादव्याप्तिरतः स्वव्यापकेति तथा चालोकावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य व्यापकं न निर्वन्हिवृत्तित्वत्वं धूमत्वादौ व्यभिचारादयमभावो न लक्षणघ-
टक इति नाव्याप्तिः प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकत्वानुक्तौ वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वस्य घटवृत्ति

जा॰व्या॰ त्वाभावस्ययावदंतर्गतस्यहेतावसत्वात् तदुपादानेचतादृशाभावप्रतियोगित्वंनवाच्यत्वाभावकूटवद्वृत्तित्वव्यापकंपटवृत्तित्वेव्यभिचारादित्येतस्यलक्षणाघटकत्वान्ना
२० व्याप्तिरितिभावः अत्रचप्रतियोगित्वंस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नंग्राह्यं तेनेदंवाच्यंज्ञेयत्वादित्यादौघटवृत्तित्वत्वेनवृत्तित्वसामान्याभावस्यघटान्यत्वादिवृत्तेर्हेतावसत्वे
पिनाव्याप्तिः। सार्वभौममतेएकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वं तेनघटवृत्तित्वघटान्यवृत्तित्वोभयाभावमादायनाव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितायास्तादृशवृत्तित्वत्वाव्यापकत्वादि
तिध्येयम्। स्वव्यापकत्वदलस्यपूर्वोक्तलक्षणोक्तेवव्यावृत्तिः तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकत्वदलस्यतुनप्रागिवबन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः तत्रमहानसादेःसाध्याभा
वकूटानधिकरणात् किंतुकेवलान्वयिस्थलएवेत्याशयेनाह। उक्तप्रायमिति। नचस्वव्यापकेत्याद्यपेक्षयालाघवात्साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाएवयाव
तोनिवेश्यंतां तादृशवृत्ति त्वत्वेनघटादेरभावमादायकेवलान्वयिनिलक्षणसंभवादिति वाच्यंवन्हिमान्धूमाद्वाच्यंज्ञेयत्वादित्यादौसर्वत्रासंभवापत्तेःनिर्वन्हिवृत्तित्वत्वा
द्यपेक्षयागुरुत्वेनवन्ह्यभावकूटवद्वृत्तित्वत्ववाच्यत्वाभावकूटवद्वृत्तित्वत्वादेःप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनतदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरितिभावः। ननुवृत्तिमद्वृत्तयोयाव
तःसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावास्तद्वत्वमेवोच्यतां कृतंकूटपदनिवेशेनेत्यतआह। साध्याभावेति। साध्यप्रतियोगिकाभावेत्यर्थः। व्यधिकरणेति।
साध्यप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यावृत्तिमात्रनिष्ठत्वादितिभावः। अतइति। तथाचधूमाभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्यनिर्धूमवृत्तित्व
सामान्याभावस्यैववन्ह्यादिहेतावसत्वान्नव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः। नचैवंगगनाभाववान्वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः गगनस्यापिसाध्याभावतयातदधिकरणाप्रसिद्धेरिति
वाच्यं वृत्तिमत्वेनापिसाध्याभावस्यविवक्षणीयत्वात् नव्यमतेगगनस्यस्वाभावविरहत्वेमानाभावाच्चेतिभावः। अत्रसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगितेत्य
त्रकूटपदस्यफलंग्रंथकृतैवोक्तं प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वमित्यत्रकूटपदस्यफलंतुनालोकावृत्तेरभावमादायवन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणंतादृ
शाभावस्यस्वव्यापकवृत्तित्वत्वकप्रतियोगिताकेत्यक्तावपिवारणसंभवाद्धूमत्वादावपितदभावप्रतियोगितासत्वात् परंत्वालोकावृत्तिवृत्तित्वस्याभावमादायाव्याप्तिवा
रणमेवतत्फलमितिप्रांचः तत्तुच्छं स्वाश्रयनिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगिनःसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वस्याश्रयेवर्त्तमानस्याभावस्याप्रतियोगिप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव
तादृशवृत्तित्वाभावानांनिवेशात् तत्रचसकृदेवकूटपदस्योभयोभयथातन्निवेशफलानुसंधानस्यवायुसदृशनानुसंधानस्यसमानत्वात् अन्यथासाध्याभावव
द्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापिप्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वकत्वाभावादेवव्युदासात्तमादायव्यभिचारि राम
ण्यतिव्याप्तिवारणार्थंग्रंथकृताकूटपदोपन्यासानौचित्यापत्तेरितिध्येयम्। धूमइतिनातिव्याप्तिरितिपरेणान्वयः। एवमग्रेपि इदमापाततः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा २०

त्वावच्छिन्नं यद्धेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्ना वृत्तिप्रतियोगित्वं तादृशप्रतियोगिताकस्य वृत्तिमद्वृत्त्यभावस्याप्रसिद्धेरतो निषेधद्वयगर्भता तेन घटत्वा
दिना तादृशवृत्तित्वाभावमादायैव लक्षणसंगतिः केचित्तु यद्यपि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नाया वृत्तेऽभावा इत्येव लाघवाद्वक्तुमुचितं तथापि वाच्यत्वे ज्ञेयत्वादित्यादौ
तादात्म्येन हेतौ जगत एव साध्याभाववत्तादात्म्यतया तादृशतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरतो निषेधद्वयगर्भता इत्थं च विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यामेव तादृशवृत्तित्वा
भावः सुलभ इति प्राहुः। यत्तु वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य गुरोर्वाच्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया केवलान्वयिन्यव्याप्तिभिया तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छि
न्नाभावानोक्ताः तत्तुच्छं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायैव लक्षणकरणात् अन्यथैतत्कल्पे वृत्तिमद्वृत्तिपदवैयर्थ्यापत्तेः वृत्तित्वत्वमात्रस्यैव तत्तत्साध्याभा
ववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतया तदवच्छिन्नाभावमादायैवाव्याप्त्यभावात् किंचैवं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तद्घटभिन्नं द्रव्यत्वादित्यादावति
व्याप्तिरपि स्यात् तद्घटवृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तद्घटभेदाभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः तद्घटवृत्तित्वत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधि
करणधर्मतया तदवच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् एवं स्नेहशून्यं द्रव्यत्वादित्यादौ स्नेहशून्यत्वाभाववद्वृत्तित्वादेर्जलवृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसि
द्धातिव्याप्तिर्द्रष्टव्येति दिक्। यस्य कस्य चित्सामानाधिकरण्यमव्यावर्तकमतस्तत्तत्प्रतियोगितासामानाधिकरण्यनिवेशापेक्षया लाघवमनुसृत्याह वृत्तित्ववृत्तिना वेति तत्त
त्साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तेनेति पूर्वेणान्वयः तथा च तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यर्थः साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिना वेति पाठे सा
ध्याभाववत्पदं सयातायातं यद्यपि वृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमत्वादिसामान्याभावस्य घटाद्यन्यत्वाभावस्य वा हेतावसत्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादौ
सर्वत्रासंभवः तादृशधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावविवक्षणेपि घटभेदत्वेन घटभेदनिर्वह्निवृत्तित्वान्यतराभावस्य तादृशस्य हेतावसत्वात् तथापि पू
र्ववदत्रापि कल्प्ये हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्नावृत्तित्वेन प्रतियोगित्वं निवेशनीयमित्यदोषः स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताया ए
व तादृशवृत्तित्वत्वातिरिक्तवृत्तित्वनिष्ठधर्मानवच्छिन्नत्वं विवक्षितमिति केचित् वृत्तित्ववृत्तिना धर्मेण वेति पाठे तु धूमत्वाद्यभावमादायासंभवापत्तेरेव धर्मेण वेति कल्पा
न्तरोल्लेखः तथा च धूमत्वत्वघटभेदत्वादेस्तादृशवृत्तित्वत्वातिरिक्तधर्मत्वादेव नासंभवः वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तु तादात्म्येन हेतौ विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यामवृत्तिगगना
दिना वा वृत्तित्वाभावमादाय लक्षणसमन्वय इति ध्येयम् स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्य फलमाह आलोकाद्यवृत्तित्वेनेति
निर्वह्निवृत्तित्वस्येति प्रतियोगितायास्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकत्वप्रदर्शनार्थं

भावघटितसाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या पृथिवीत्वाभाववज्जलत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः प्रतियोगितायाः पटत्वादावपि सत्वेन साध्यतावच्छेदकस्य तद्व्यापकतया
तादृशाभावानां लक्षणाघटकत्वात् प्रतियोगिभेदेपि एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया एकत्वादिति भावः।सद्धेताविति नाव्याप्तिरित्यन्वयः वह्निमान्धूमादित्यत्र सा
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विपक्षीभूततज्जलावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्य गुणादौ द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ च विपक्षीभूतरूपरसादिप्रत्येकासमवेतसामान्याभावकूट
स्य जात्यादावधिकरणतासत्वात्तदप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तेरुक्तस्थले विरहात्तदुभयं नोदाहृतं ननु यावतामेकाधिकरण्यं तावत्समुदायस्य विवक्षायां नोक्ताव्याप्तिरत आह।
पृथिवीत्वादाविति साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावस्य विशेषणीयत्वेन जातित्वावच्छिन्नाभावमादाय नातिव्याप्तिः संभवदित्यादि पदमुपात्तं तथा च जलासमवेतत्वा
वच्छिन्नाभावस्य तेजोसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य च साधनसमानाधिकरणत्वात् तदुभयघटितसाध्याभावकूटवति जात्यादौ प्रकृतहेतोरसत्वादतिव्याप्तिरिति भावः द्रव्य
त्वस्य समवायेन हेतुत्वे तादृशसाध्याभावकूटवति जात्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्यप्रसिद्धेः वनातिव्याप्तिः स्यादत उक्तं द्रव्यत्वप्रकारकेति सामान्यादौ स्वरूपसम्बन्धेन
वृत्तिर्वाच्यत्वादावेव सुलभा प्रमा विशेष्यत्वादाविति नातिव्याप्तिरित्यन्वयः तादृशभ्रमप्रतीतिविषयत्वमादाय जात्यादावपीत्यतः प्रमेति अत्र प्रतियोगिताव्यापकत्वं सा॰
ध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन ग्राह्यं तेन नित्यज्ञानवत्तस्तादात्म्येन साध्यतायामीश्वरत्वादिहेतौ घटान्यभेदस्य पटान्यभेदस्य च द्वयोर्विषयतासम्बन्धेन प्रतियोगिताव्या
पकीभूतनित्यज्ञानात्मकसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयोरेकाधिकरणाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः नवा तादृशएवसाध्ये द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यत्र पृथि
व्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य पृथिव्यादिनवद्रव्याणां प्रत्येकभिन्नद्रव्यभेदस्य कूटवति गुणादौ हेतोरसत्वेप्यतिव्याप्तिः नचैवं वह्निमान्धूमो यभवान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः प्र
तियोगितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्य्यवसितत्वेन ताप्रतिपर्य्याप्त्याख्यसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन कस्याप्यव्यापकतया निरुक्तसाध्याभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यं एकविशिष्ट
परत्वानतिरिक्तस्योभयत्वस्य सार्वभौममते पर्य्याप्तिभिन्नसम्बन्धेनैव साध्यतावच्छेदकत्वादिति भावः साध्यतावच्छेदकव्यापिका प्रतियोगितेत्यस्य फलमाह।नापीति घट
त्वाभावत्वेन साध्यत्वे साध्याभावकूटवत्वं घटस्यैव फलमत उक्तं।अभावत्वादिनेति आदिना प्रमेयरूपग्रहः तथा चाभाववान्प्रमेयवान्वा घटत्वादित्यत्र साधनसमाना॰
धिकरणतत्तद्घटान्यत्वाभावकूटादिकरणाप्रसिद्ध्याव्याप्तिः स्यादतः साध्यतावच्छेदकव्यापकेति।साध्यतावच्छेदकीभूताभावत्वादिव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादेव
तत्तद्घटान्यत्वाभावानां लक्षणाघटकत्वादिति भावः अत्र स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाया एव प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यं वाच्यं तेन घटत्वाभावत्वेन प
टत्वाभावत्वेन चाभावप्रमेयसामान्याभावयोरेकाधिकरणाप्रसिद्धावपि नोक्ताव्याप्तितादवस्थ्या घटत्वाभावत्वादेः अभावप्रमेयनिष्ठप्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगिता

न्यूनवृत्तित्वेनतादृशप्रतियोगिताकाभावानांलक्षणाघटकत्वात् एवंसाध्यसामानाधिकरण्यमपिहेतौवक्तव्यंतेनसत्तावत्समवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्यव्यधिकरणध
र्मावच्छिन्नाभावस्यैववृत्तिमद्वृत्तित्वान्नादृशस्यचयावतएवहेतौसत्त्वेपिजात्यभाववान् द्रव्यत्वादित्यादिविरुद्धहेतौनातिव्याप्तिरितिध्येयं यद्यपिघटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभा
वस्यघटान्यवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्यचद्वयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्यावाच्यज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः नचघटादिवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वंनप्रतियोगितावच्छेदकं तदपे
क्षयालाघवाद्घटादिवृत्तित्वविशिष्टत्वस्यैवतथात्वात् तादृशवैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावानांसाध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकत्वाभावादेवव्युदासः घटवृत्तित्वविशिष्टव
स्तुमात्रएवतत्प्रतियोगितासत्वादितिवाच्यं वाच्यत्वनिष्ठाधेयताविशेषणघटावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यतादृशसम्बन्धेनघटान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्यचद्वयो
स्तथाप्येकाधिकरणाप्रसिद्ध्याव्याप्तितादवस्थ्यात् नचाधेयताविशेषणघटादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेमानाभावः तस्यत्वयाप्यवश्यंवाच्यत्वात् अन्यथाघटवृत्तित्वविशिष्ट
वाच्यत्ववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः गुरुतरतादृशवाच्यत्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याघटवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्यसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिता
कत्वाभावेनव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैवघटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्यलक्षणकत्वात् तथापिदूषणमिदंस्फुटतयोपेक्ष्याह द्रव्यत्वेत्यादि ननुसार्वभौमानांमतेविरुद्धयोरुभ
यत्वस्यातिरिक्ततयापिसमानाधिकरणयोरेकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वं तथाच पृथिवीत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वद्रव्यत्वविशिष्टपृथिवीत्वत्वमेवसाध्यतावच्छेदकंपर्यवसितमितित
त्समनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादेतदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभावमादायनातिव्याप्तिः तत्प्रतियोगितायाः पृथिवीत्वेसत्त्वेननिरुक्तसाध्यतावच्छेदकस्यतद्व्याप
कत्वादतआह अपिचेति उद्देश्यविधेयस्थलेसमानलिंगकत्वस्यातंत्रत्वात् पृथिवीत्वामन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्यसाध्यताभ्रमनिराकर्त्तुंपक्षमुल्लिखति द्रव्यमिति पृथ्वीतिपृथि
व्यन्यत्वेसतिद्रव्यान्यासमवेतसकलद्रव्यसमवेतवदित्यर्थः नचसकलद्रव्यवृत्तित्वानन्तर्भावेणद्रव्यत्वस्यसाध्यत्वेद्रव्यान्यासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्यतादृशसाध्य
तावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावाद्गुरुतरसकलद्रव्यवृत्तित्वघटितद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नानंताभावस्यचाप्रसिद्धत्वादग्रेद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्या
प्तेरसंगत्यापत्तिरितिवाच्यं द्रव्यत्वादीत्यत्रद्रव्यपदेनद्रव्यमित्याकारकतद्बुद्धिप्रकारत्वस्यैवाग्रेववक्तव्यत्वात्तस्यचद्रव्यान्यासमवेतत्वमपेक्ष्यापिलघुत्वेनप्रतियोगितावअ
च्छेदकत्वसंभवादितिभावः द्रव्यत्वत्वादीत्यत्रादिनापृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्यपृथिवीवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्यचद्वयोरेवावच्छेदकयोः परिग्रहः ननुसाध्य
तावच्छेदकान्यसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावएवसाध्याभावपदार्थोवाच्यः तथाचविशिष्टद्रव्यत्वस्यसाध्यतायांद्रव्यत्वसामान्याभावस्यातथात्वा
न्नातिव्याप्तिः गुरुधर्मस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमाच्च तादृप्येणसाध्यतायामपिनातिव्याप्तिरतआह किंचेति ननुविशिष्टस्यातिरिक्तत्वमते द्रव्यत्वादिसामान्याभा

जाव्य वस्यविशिष्टसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादेवतमादायनातिव्याप्तिरत आह। किंचेति प्राचः सद्धेतौ वाय्वादौ अप्रसिद्धेरितिकालस्यसकलरूपवत्वे
२२ पि साध्यवत्ताधीविरोधिताघटकसमवायसम्बन्धेन तदनधिकरणत्वादितिभावः प्रकृते यावतामिति तथा चव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे रैक्याधिकरण्याय तस्य त
द्रूपस्याधिकरणवृत्तित्वप्रसिद्ध्यैवनाव्याप्तिरितिभावः विवक्षिते पीत्यपिनातद्विवक्षायामपिवक्ष्यमाणातिव्याप्तिः सूचिता ननु यावतां मिथः सामानाधिकरण्यं तावत्स
मुदायो विवक्षितः किंवा यावतां साध्याभावानामभावान्तरेण सामानाधिकरण्यं तावत्समुदायोभिप्रेतः। प्रथमे इदमिति। अत्रेदमिति पृथिव्यां विशेषणं न तु पक्षनिर्देशः तथा सति घट
तद्व्यक्तित्वपटतद्व्यक्तित्वं कुड्यतद्व्यक्तित्वादीनामेव तद्व्यो मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभावानामधिकरणे तद्व्यो वृत्तिमत्वादेववाय्वादिहेतावतिव्याप्त्यनुपपत्तेः
एतत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभावस्य साध्यत्वे वायुत्वादेः सद्धेतुत्वात्समवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेनैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यैवसाध्यत्वायोगाद्गुणपदं न
न्वेतत्पृथिवीवृत्तिगुणत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यकमपि वायुत्वादिकं सद्धेतुरेव प्रलये परमाण्वुत्पत्तिकाले चावयविनिवायोतत्सत्वात् साध्यान्तरमाह सत्तान्येति अत्र पृथ्वीप
दं एतत्पृथ्वीपरं अन्यथा द्व्यत्वादिव्यक्तीनां तद्व्यो मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभावतया वायुत्वादेस्तत्कूटाधिकरणीभूतवायुवृत्तित्वे नैवातिव्याप्त्यसंभवापत्तेरितिध्येयम्
अत्रा प्येतत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभावस्य केवलान्वयितया तत्साध्यकवायुत्वादेः सद्धेतुत्वात्समवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेनैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य चाप्रसि
द्ध्या साध्यत्वायोगात्सत्तान्यपदं न च सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावोप्यप्रसिद्धः द्रव्यत्वत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वादितिवाच्यं सकलद्रव्यवृत्तित्वादिघटितद्रव्यत्वत्व
स्यैव तादृशसमवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेनानवच्छेदकत्वात्सत्तान्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वात्समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वे समवेतमात्रस्यैव तदभाववत्वेन मिथः
सामानाधिकरण्यापन्नसमवेतकूटवतिवायौ हेतोः सत्वादेवनातिव्याप्तिरतः पृथिवीपदं ननु वायुत्वस्योक्तसाध्यसामानाधिकरण्याभावादेव न तत्रातिव्याप्तिरतो हेत्वन्तरमाह
रूपवदिति अयं हेतुर्गुणादौ साध्यसमानाधिकरणः रूपात्यन्ताभावस्य पृथिव्यामुत्पत्तिकालावच्छेदेन सत्वात्तत्रातिव्याप्त्यसंभवाद्रूपवदन्यत्वानुधावनं रूपवद्वृत्तस्यापि तदानीं
पृथिव्यामुपगमेत्वाह। द्रव्यादाविति आदिना वायुरूपान्यतरत्वादेः परिग्रहः तादृशेति मिथः सामानाधिकरण्यापन्नेत्यर्थः द्वितीयेत्वाह वस्तुत इति तादृशाभावे तिव्यधिकर
णधर्मावच्छिन्नसाध्याभावेत्यर्थः सहस्रेति अवच्छेदकभेदेनाभावभेदमभ्युपेत्योक्तं दुर्वारैवेति ननु यावतामेकवृत्तित्वं तावत्कूटवत्वोक्त्यानाप्रसिद्धिः नवाप्रागुक्तातिव्या
प्तिः किंच सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतशून्यत्वाभावो द्रव्यत्वे स्वरूप एव लाघवात् न तु सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतमात्रं बहूनां तथात्वे गौरवात् तत्तः परस्परसामानाधिकरण्यापन्न राम
तादृशद्रव्यत्वादिस्वरूपसाध्याभाववत्तो भवति हेतोसत्वादेवनातिव्याप्तिरितिब्रूयात्तदादोषान्तरमाह किंचेति यत्तुरूपसामान्याभावस्याभावोनुगतप्रतीतिवलादतिरिक्त एवेति २२

वच्छिन्नाभावप्रवेशेऽप्यत्रातिव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वात् साध्याभाववत्संयुक्तत्वसामान्याभावस्य कुत्रापि संयोगेन वृत्तिमत्यसत्त्वात् वह्न्यवयवमात्रसंयुक्तवस्तुनोऽसत्त्वादिति
ध्येयम्। ननु सम्बन्धविशेषाविवक्षायां प्रलयोत्पन्नकमते ध्वंसनित्यरूपादिकमेव वह्न्यभावकूटाधिकरणं वाच्यं जन्यविभुमूर्त्तानां पश्चाद्योगकालिकसंयोगादिकृतविशे
षणताभिर्वह्निमत्त्वेन द्रव्यस्य वह्न्यभावकूटवत्त्वविरहात् ह्रदस्य समानकालीनस्य धूमसंयोगिद्रव्यस्यासत्त्वात् तथा च तत्र साध्याभावकूटवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृ
त्त्यप्रसिद्ध्यैव न धूमेतिव्याप्तिः समवायेन धूमस्य हेतुत्वे तु विरुद्धत्वादेव तदुदाससम्भवात् तत आह संयोगेन चेति। तथात्वे वह्नेः साध्यत्वे तथा चात्र वह्न्यभावाधिकरणं यन्नित्यरू
पादिकं तत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वस्य रूपत्वादौ प्रसिद्धस्याभावो वर्त्तत एव वह्न्यवयवत्वे इत्यतिव्याप्तिः स्याद्यदि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्याभावस्य प्रवेशो
न स्यादिति भावः। ननु समवायेन वह्न्यभावस्य वह्न्यवयवत्वासमानाधिकरणत्वात् अग्रे वक्ष्यमाणेन साध्याभावानां हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणेनैव न तादृशाभावमतेऽव्या
प्तेः हेतावतिव्याप्तिरतो हेत्वन्तरमाह पर्वतेति अत्र समवायेन वह्न्यभावस्य पर्वतसंयोगेन वह्न्यभावस्य च वह्न्यवयवे हेतुसमानाधिकरणत्वात् तदुभयघटितसाध्याभावकूटा
धिकरणं यन्नित्यरूपादिकं तत्समवेतत्वाभावस्य तादृशसंयोगहेतौ सत्त्वाद्भवत्यतिव्याप्तिः यत्तु संयोगेन वह्नेः साध्यत्वे वह्न्यवयवस्य विरुद्धत्वात् हेतौ साध्यसामाना
धिकरण्यविशेषणेनैव वारयितुं शक्यत्वात् इत्यतः पर्वतेत्यादि हेत्वन्तरमिति। तत्तुच्छं वह्न्यवयवेऽपि वह्न्यन्तरस्य संयोगेन वृत्तौ विरोधविरहात् तादात्म्येन साध्यत्वानु
रोधात्संबंधितामात्रस्यैव सामानाधिकरण्ये प्रवेष्यत्वादिति भावः सम्बन्धद्वयेति पर्वतस्य संयोगावच्छिन्नवह्न्यभावानधिकरणत्वात् वह्न्यवयवस्य च समवायावच्छिन्न
वह्न्यभावानधिकरणत्वादिति भावः नातिव्याप्तिरिति भावः प्रागुक्तरीत्या साध्याभावकूटवति नित्यरूपादौ हेतुतावच्छेदकसंबधेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या वह्निमान्धूमादित्यादावव्
व्याप्तिर्वैसपि द्रष्टव्यं अत्र च वृत्तिनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमत एवेदमुक्तं तेन धनी चैत्रत्वादित्यादौ स्वामित्वादिसम्बन्धेन साध्यतायां नाव्याप्तिः साध्यताव
च्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसमानाधिकरणसंसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावो ग्राह्य इति तु न युक्तं धनी द्रव्यत्वादित्यादौ व्यधिकरणसम्बन्धेन साध्याभावस्यैव तादृ
शत्वे नातिव्याप्तिप्रसंगात् ननु साध्याभावो यदि साध्यतावच्छेदकरूपेण विवक्षितस्तदा प्रमेयं वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः नच साध्य
तावच्छेदकातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एवाभावो वक्तव्यः तथा चावृत्तिगगनादिना प्रमेयादेरभाव एव तत्र सुलभ इति वाच्यं घ्राणग्राह्यगु
णवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिस्तादृशगुणत्वस्य घ्राणग्राह्यगंधत्वापेक्षया गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामेव तादृशसाध्याभाव
त्वादत आह। तथेति स्वप्रतियोगिताप्रतियोगितान्यापकसाध्यतावच्छेदकेत्यस्य फलमाह। पृथिवीत्वाभावादाविति तत्तद्रूपस्योघटादिः। तथा च पटघटावृत्तित्वावच्छिन्ना

जा॰व्य॰ मनःपरिमाणशब्दयोरेवयत्समानाधिकरणतादृशसाध्याभाववयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्यातिव्याप्त्यसंभवादितिद्रष्टव्यं ननुसाधनाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तिसाध्याभाव
२३ कूटस्यनिवेशान्नैषदोषः क्वचिदपिस्पर्शवद्भिन्नेभूतत्वमूर्त्तत्वोभयोरसत्वात्तदुभयान्यतरघटितसाध्याभावकूटवत्त्वाकाशेमनसिचहेतोःसत्वात् वस्तुतःसमनियताभावा
नामैक्यमतेभूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावभूतत्वमनस्त्वान्यतरत्वावच्छिन्नस्यमूर्तत्वगगनत्वावच्छिन्नस्यचाभावः तथाचमनस्त्वगगनत्वयोरपिभूतत्वमूर्तत्वा
न्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्यसाध्यस्याभावत्वात् हेतुसमानाधिकरणतदुभयघटितसाध्याभावस्यकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्यानातिव्याप्तिः अस्तुयावंतिनिरुक्तसाध्याभा
वत्वानितावतांप्रत्येकावच्छिन्नस्ययदधिकरणंतद्वृत्तित्वाभाववान्वृत्तिमद्वृत्तयोयावंतस्तद्वृत्त्वमेवव्याप्तिः तथाचभूतत्वमूर्त्तत्वान्यतराभावाभावत्वावच्छिन्नस्याधिकर
णमनस्येवहेतोःसत्वान्नातिव्याप्तिरतआह। किंचेति। ननुभूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावोनुगतव्यवहारादतिरिक्तएव ननुभूत्वमूर्तत्वोभयस्वरूपः तथाच
साधनसमानाधिकरणतादृशाभाववतिगगनेमनसिहेतोःसत्वान्नातिव्याप्तिरतः किंचेत्यपिवदंति गुरुचरणास्तु ननुहेतुसमानाधिकरणायावंतःपदार्थाः साध्यवद्वृत्ति
त्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभाववन्तस्तावत्पदार्थकूटाधिकरणवृत्तित्वाभाववान्वृत्तिमद्वृत्तयोयावन्तस्तत्वंविवक्षितं। तथाचहेतुसमानाधिकरणयोर्गग
नत्वमनस्त्वयोरेवतादृशपदार्थयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्यानातिव्याप्तिः निरुक्तोभयाभाववतांघटत्वपटत्वादीनामेकाधिकरणाप्रसिद्ध्यावन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिर
तोहेतुसमानाधिकरण्यापादानमित्यतः किंचेती तिप्राहुः कालान्यत्वसाध्यकस्यकालिकसम्बन्धेनहेतोर्विरुद्धत्वादेवतत्रनातिव्याप्तिरतउक्तं मद्धेति तथाचमहाकाला
न्योघटादित्यादावित्यर्थः। वृत्तिमन्मात्रस्यैवेति तथाचमहाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्यवृत्तिमद्वृत्तित्वाभावाद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यचयावतएवहेतौसत्वादतिव्या
प्तिरितिभावः अत्रकेचित् सार्वभौममतेसामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वात् खंडकालावच्छेदेनपटादावेववृत्तिमतिवर्तमानस्यमहाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्ययाव
द्वृत्त्वधिकरणावच्छेदेनहेतावसत्वान्नातिव्याप्तिः वृत्तिमद्वृत्तयोयावन्तस्तादृशवृत्तित्वाभाववान्यावद्वृत्त्वधिकरणावच्छेदेनतद्वृत्त्वस्यविवक्षितत्वात् अतएवैतद्रूपेगुण
त्वादित्यादावेतद्रूपभिन्नसमवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैववृत्तिमद्वृत्तित्वेपिनातिव्याप्तिः एतद्रूपावच्छेदेनगुणत्वादावेववर्त्त
मानस्यैतद्रूपभिन्नसमवेतत्वसामान्याभावस्यहेत्वधिकरणीभूतगुणान्तरावच्छेदेनहेतावसत्वादित्याहुः तच्चिंत्यं यत्तुवृत्तिमद्वृत्तयद्यस्यवृत्तिमद्वृत्तित्वसाध्यवद्वृत्तित्व
प्रतियोगिकत्वोभयानधिकरणत्वमर्थः। तथाचमहाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्यापिसाध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वविरहेणनिरुक्तोभयानधिकरणस्यहेतावसत्वात् म व्याम॰
हाकालान्योघटादित्यादौनातिव्याप्तिः नचमहाकालवृत्तित्वत्वापेक्षयालघोः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वत्वस्यैवमहाकालवृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकतयामहा २३

कालवृत्तित्वसामान्याभावस्यन निरुक्तवृत्तिमद्वृत्तित्वंवृत्तिमद्वृत्तेस्तस्यसाध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वादितिवाच्यं यावंतिकालिकसम्बन्धेनमहाकालवृत्तित्वानि तावदन्य
तमत्वावच्छिन्नाभावस्यतावद्धर्मिकयत्किंचिद्वृद्धिविशेष्यत्वावच्छिनाभावस्यवा निरुक्तोभयानधिकरणस्यहेतावसत्वेनातिव्याप्त्यसंभवात् कालिकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्व
त्वमपेक्ष्यतावदन्यतमत्वलक्षणाखंडभेदस्यैवलाघवेनप्रतियोगितावच्छेदकत्वौचित्यादिति तन्मंद तथापिनित्यज्ञानभिन्नंघटादित्यादौविषयतासम्बन्धेनहेतावतिव्याप्ते
वे ज्ञलेपत्वात् नित्यज्ञानविषयतासामान्याभावस्याप्रसिद्धत्वाद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशविषयत्वाभावस्ययावत एवहेतौसत्वात् नव्यास्तुसाध नसमानाधिकर
णव्याप्यवृत्तयोयावन्तःसाध्याभावाःसाध्यसामानाधिकरण्यापन्नतावत्कूटवद्वृत्तित्वाभावोविवक्षितः तथाचव्यभिचारिमात्रएवसाध्यसामान्याभावघटितकूटस्यसाध्यस
मानाधिकरण्याप्रसिद्ध्यानातिव्याप्तिः यावंतस्तादृशाःसाध्याभावाः तत्कूटाधिकरणस्यवासाध्यवत्वंविवक्षितंलाघवात्तादृशवृत्तित्वाभावस्यचवृत्तिमद्वृत्तित्वेयावत्वंनापेक्षि
तंवैयर्थ्यात् इत्थंचसाधनसमानाधिकरणायावन्तस्तादृशाःसाध्याभावासाध्याश्रयीभूततावत्कूटवद्वृत्तित्वमपिलक्षणंसाधीयइतिप्राहुः वस्तुतःपूर्वलक्षणद्वयेऽत्रापिवृ
त्तिमद्वृत्तयोयावन्तःसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वाभावास्तद्भूतस्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकधर्मवत्वमेवव्याप्तिर्वोच्या तत्रवृत्तिमद्वृत्तित्वंसाध्याभाववद्वृत्तित्वंचदैशि
कविशेषणतयैववक्तव्यमतोनकोपिदोषःपद्माद्धातीत्यवधातव्यमितिदिक् एतेनेतिमहाकालान्योघटादित्यादावतिव्याप्तिप्रसंगेनेत्यर्थः परास्तमितिपरेणान्वयः
अत्रवाच्यद्वेयत्वात्सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादिनानाव्यक्तिवृत्तिसाध्यकसद्धेतौतद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्यतदन्यव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्यचद्व
योःसाधनसमानाधिकरणयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्यासाधनाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तिकूटवद्वृत्तित्वसामान्याभावानांहेतावसत्वेनाव्याप्ति रतःप्रतियोगिकातयाव
द्भावविशेषणंविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादौजातिसमानाधिकरणस्यसाध्यीभूतसत्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्व
नियमाद्वृत्तिमद्वृत्तेस्तत्कूटवद्वृत्तित्वाभावस्ययावतएवहेतौसत्वादतिव्याप्तिरतःसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति तथाचगुणान्यत्वाभावकर्मान्यत्वाभावयोरप्युक्तरू
पावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादुभयघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धेर्वनातिव्याप्तिः।अत्रापियेनसम्बन्धेनव्यापकतातेनाभावोग्राह्यः तेनसमवायावच्छिन्न वन्ह्यभावघटि
तकूटवद्वृत्तित्वाभावस्यवन्ह्यवेयवत्वादिनिष्ठस्यहेतावसत्वेपिवन्हिमान्तत्पर्वतत्वादित्यादौनाव्याप्तिः नचविशेषणताविशेषेणैवसाध्यव्यापकत्वंतेनसंबंधेनतादृश
रूपावच्छिन्नाभावश्चग्राह्यःसाध्यस्यगुणसामान्यस्याभावद्रव्यादुक्तेरग्रथेविरोधात्गुणस्यदैशिकविशेषणतासंबंधेनगुणाव्यापकत्वात् यत्तुसाध्यतावच्छेदकसंब
न्धेनैवव्यापकत्वंतादृशरूपावच्छिन्नाभावंचनिवेशयंतितत्तुच्छेवृत्त्यनियमाकसंबंधेनसाध्यतायांतदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसंगात् धूमवान्व

 न्हेरित्यादावतिव्याप्तेश्च संयोगेनद्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितयाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामेवसंयोगेनद्रव्याभावानांव्याप्यवृत्तित्वात् तत्कूटवद्वृत्तित्वसामान्या
 भावस्यवृत्तिमद्वृत्तेः तादात्म्येनप्रमेयव्यापकतावच्छेदकंयत्प्रमेयत्वादितेनसम्बन्धेनतदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यातादात्म्येनप्रमेयसाध्यकसद्धेतावव्याप्तेरसकृदावेदि
तत्वाच्च नचद्रव्यंघटादित्यादौकालिकसम्बन्धेनहेतावतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्यद्रव्यत्वाभावकूटस्यकालिकसंबन्धेनाधिकरणमहाकालेहेतुतावच्छेदकसं
म्बन्धेनवृत्तिमन्मात्रस्यैववृत्तेरितिवाच्यं दैशिकविशेषणतयातादृशयावदभावाधिकरणत्वस्यनिवेशनीयत्वादितिभावः तद्घटभिन्नंघटत्वादित्यादौसाध्यव्यापकताव
च्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावाधिकरणीभूततद्घटवृत्तित्वस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोघटत्वेपीत्यतउक्तं यावतदिति नचदैशिकविशेषणतयातद्घ
टभिन्नत्वाभावस्याधिकरणाप्रसिद्धैवनातिव्याप्तिः कथंयावत्त्वविशेषणमितिवाच्यम् तथापितद्घटान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापियावदन्तर्गतस्यसाध्याभावस्य
तादृशसम्बन्धेनतदधिकरणीभूततद्घटवृत्तित्वस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यघटत्वहेतौसत्वादतिव्याप्तिरतोयावन्तइति वन्हिसंयोगसामान्याभाववान्संयोगसा
मान्याभाववान्वाधूमादित्यादावव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्यसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतसंयोगसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यवन्हिसंयोगाद्यात्मक
स्यकूटाधिकरणाप्रसिद्धेरतोव्याप्यवृत्तिपदमित्याह। केवलेत्यादिना केवलान्वयिनइत्यनेनसाध्यव्यापकत्वमाविष्कृतंसंयोगा दीत्यादिनावन्हिसंयोगत्वावच्छिन्नाभाव
स्योपग्रहः तेनप्राचां मतेद्रव्येसंयोगसामान्याभावस्यासत्वेपिनक्षतिः दैशिकव्याप्यवृत्तिसाध्यकप्रयोजनमुक्त्वाकालिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यकेतदाह एवमिति ननुतादृ
शरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानांवास्तवाभावानामेवलक्षणघटकत्वात्संयोगाद्यात्मकाभावमादायनाव्याप्तिरतउक्तं एवमितीत्यपिकेचित् नव्याप्यवृत्तिरिति। तथाच
गुणसामान्याभावस्यसाधनसमानाधिकरणत्वेपिव्याप्यवृत्तित्वाभावादेवगुणवान्द्रव्यत्वादित्यादौनाव्याप्तिः अन्यथागुणसामान्याभावस्यापिसाधनसमानाधिकरण
साध्याभावतयातद्घटितकूटाधिकरणसमवेतत्वसामान्याभावस्यवृत्तिमतिनित्यैकत्वादौप्रसिद्धस्यद्रव्यत्वहेतावसत्वादव्याप्तिरेवस्यादितिभावः स्वसमानाधिकरणेत्य
स्यव्या वृत्तिमाह उक्तरूपेति साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेत्यर्थः क्वचिदिति वन्हिमान्धूमादित्यादौघटपटाद्यात्मकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्या
पिनिरुक्ताभावतयातदधिकरणाप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तिवारणार्थमेवस्वसमानाधिकरणेत्युक्तमितिभावः तद्घटभिन्नपटत्वादित्यादौवाच्यज्ञेयत्वादित्यादौचसाध्यव्याप
कतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटवत्वंतद्घटएवप्रसिद्धमतस्तत्राव्याप्त्यसंभवात् क्वचिदित्युक्तम् अत्रचहेत्वधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तौदैशिकविशेष
णतयावत्तमानत्वमेवहेतुसामानाधिकरण्यंबोध्यं तेनपृथिवीद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौजलेतेजसिचसाधनसमानाधिकरणस्यजलान्यत्वाभावस्यतेजोन्यत्व

तद्वृत्तिहेतोः सत्त्वासत्त्वाभ्यां नोक्तातिव्याप्त्यव्याप्त्योः संभव इत्यतः किंचेति तत्तु च्छ इदानीमेवाभावाभावस्यातिरिक्तत्वमंगीकृत्य दोषनिरासे भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वेनाभावाभाव
स्यातिरिक्तत्वादग्रे भूतत्वमूर्त्तत्वेत्यादिनातिव्याप्त्यभिधानस्य संदर्भविरोधापत्तेः साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वस्य संयोगसमवायादिप्रत्येकप्रवेशमभिप्रेत्याह। धूमादाविति अव्याप्ति
रिति निर्वन्हिसमवेतत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य यावदंतर्गतस्य धूमादावसत्त्वादिति भावः सम्बन्धसामान्येन तादृशवृत्तित्वस्य प्रवेशमभिप्रेत्याह। साध्येतेति कालादावित्यादि
पदेन दिशः परिग्रहः व्यभिचारिणि पृथिवीद्रव्यत्वादित्यादौ नतु धूमवान्वन्हेरित्यादौ तत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वविवक्षायामप्यतिव्याप्तेर्ध्रौव्यात् धूमाभाववत्कालव
दिगादौ मूर्तमात्रस्यैव संयोगसंबंधेन वृत्तेः तत्सामान्याभावस्य हेतुताघटकसम्बन्धेनयोरवृत्तिमान् तदवृत्तित्वेन लक्षणाघटकत्वादिति ध्येयं सत्तादीत्यादिना समवेतादेः परि
ग्रहः शंकते साधनेति तथाच सद्धेतुस्थले व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्य साध्याभावस्यैव साधनसमानाधिकरणत्वात् तत्कूटवद्वृत्तित्वस्यापि तादृशाभावमादायैव लक्षणसंग
तिः इत्थं च वृत्तिमद्वृत्तिपदस्य सार्थक्यं व्यतिरेकिण्यपि संभवतीति दूषणं यथा चैवं साध्यतावच्छेदकस्य स्वप्रतियोगिताव्यापकत्वदलस्य सार्थक्यं तथोपपादितं प्रागेव यद्यप
पि हेतुसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावानां निवेशे तादृशसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वे प्रतियोगिताव्यापकदलस्योपादानं विफलं वन्हिमान्धूमादित्यादावालोकावृत्तित्वावच्छिन्ना
भावमादायाऽव्याप्तेः प्रसंगस्य तादृशाभावे साधनसामानाधिकरणसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादेव व्युदासात् नचात्र कल्पे तादृशवृत्तित्वत्व
स्य प्रतियोगिताव्यापकत्वनिर्देयमेवेति वाच्यं तथासति हेतुसामानाधिकरणसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिकस्य द्रव्यवृत्तित्वसामान्याभावस्यैव स्पर्शवदन्यत्व
हेतावसत्त्वादग्रे भूतत्वमूर्त्तत्वेत्यादिनाऽतिव्याप्तेरसंगत्यापत्तेः तथापि वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्याप
कप्रतियोगिताकस्य वृत्तिमद्वृत्तेर्धूमहेतावसत्त्वेन तमादायाव्याप्तिवारकत्वादेव तस्य सार्थक्यं नच पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिवारणा
र्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगितावश्यं विशेषणीयेति तत एव वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयाभावस्य व्युदासात्तादृशवृत्तितात्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वस्योपा
दानं विफलमिति वाच्यं पर्वतपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभाववारणाय वृत्तित्वपर्याप्त्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगितायां वाच्यत्वात् तादृशप्र
तियोगिताकत्वस्य च वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयाभावेपि सत्त्वादिति ध्येयम् भूतत्वमूर्तत्वान्यतरप्रतियोगिकाभावस्य केवलान्वयित्वात्तत्वेन साध्ये स्पर्शतदन्यत्वादिकं स
द्धेतुरेवेत्यत उक्तं अन्यतरत्वेनेति तादृशेति हेतुसमानाधिकरणो यो भूतत्वमूर्त्तत्वोभयघटितसाध्याभावस्तोमस्तद्वतीत्यर्थः पृथिव्यादावित्यादिना जलतेजोनिलानाप
रिग्रहः अत्र भूतत्वं विशेषगुणवत्त्वे सत्यात्मभिन्नत्वं नतु बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वं मूर्तत्वं स्पर्शवन्मनोन्यतरत्वं जातिविशेषो वानत्ववच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं तथासति

च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववारणमित्यर्थः तेनसामान्यरूपेणविशेषस्यविशेषरूपेणचसामान्यस्याभावः संगृहीतः यत्तुद्रव्यत्वेनघटोनास्तीतिप्रतीतिर्घटत्वाद्यवच्छि
न्नाभावेनैवोपपत्तौसामान्यरूपेणचविशेषाभावादौमानाभावइतितत् प्रागेवदूषितमितियदपिसंयोगसंसर्गकघटत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेनलाघवात्तादृशसंबंधे
नघटत्वावच्छिन्नस्यविरोधित्वकल्पनात् संयोगेनघटा दिमतिघटत्वादिनापटाद्यभावस्यासंभवइतिकैश्चिदुक्तम् तदपिमंदम् तावतापिगगनत्वादिनाघटादेर्वा
च्यत्वत्वादिनाज्ञेयत्वादेश्चव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यदुर्वारत्वादितिगगनादेरधिकरणस्यस्वरूपसंसर्गकवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यचाप्रसिद्ध्यातत्रवि
रोधस्यकल्पयितुमशक्यत्वादितिदिक्॥ ॥ इतिश्रीजगदीशभट्टाचार्यकृताचतुर्दशलक्षणीसमाप्ता॥ ॥ सम्वत् १९३० ॥ माघकृष्ण ३० अमावास्यायां रवौ ॥

वाराणसीप्रसादस्यनियोगेनतुयत्नतः॥ काशीसंस्कृतमुद्रायामंकितोयंशिलाक्षरैः॥१॥ श्रीकाशीजीमेज्ञानवापीकेपूर्वफाटकपरश्रीविश्वनाथ
जीकेपासमहाराजशिवलालदुबेजीकेमकानमेकाशीसंस्कृतमुद्रायन्त्रमेछपी जिनकोलेनाहोयउन्होनेइसकार्यके
सम्पादकबाबूवाराणशीप्रसादपाकचौरीगलीमेभाईप्रतापसिंहजीकेदुकानपर
मिलेगी

॥इतिजागदीशीव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावःसमाप्तिमफाणीत्॥

INDIAN INSTITUTE OF ADVANCED STUDY
Acc. No. 25817
Date 6.8.68

भावस्य च निरुक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तदुभयघटितकूटवज्जात्यादौ हेतोरवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः हेत्वधिकरणजलादिप्रत्येकनिष्ठं यत्तादृशकूटं तदधिक
रणेजलादौ हेतोः सत्वादितिभावः उक्तसमुदायेति तादृशाभावकूटवद्वृत्तित्वहेतुतावच्छेदकसंबंधेनग्राह्यं तेनद्रव्यभिन्नंसत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणसाध्याभाव
कूटाधिकरणेमहाकालेवृत्तिमन्मात्रस्यैवकालिकसम्बन्धेनवृत्तावपिनातिव्याप्तिः तादृशवृत्तित्वाभाववत्तादृशवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकोग्राह्यः तेनपर्वतवृत्ति
त्वादिसामान्याभावस्यवृत्तित्वालोकान्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य च हेतावसत्वेपि वन्हिमान्धूमादित्यादौवाच्यत्वेयत्वादित्यादौनासंभवः अधिकमभिहितप्राक् १
वृत्तिमद्वृत्तयद्यत्स्वत्रापिवृत्तिमत्वंहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैवग्राह्यं तेनसंयुक्तत्वसामान्याभावस्यापितादृशस्यसमवायेनवृत्तिमतिज्ञानादौप्रसिद्धस्यहेतावसत्वेपि व
न्हिमान्धूमादित्यादौनाव्याप्तिरित्यर्थः साध्यवत्ताधीविरोधिताघटकसम्बन्धेनकूटाधितायाः पूर्वमुक्तायाः प्रकृतलक्षणाघटकत्वात्तन्नोक्तम् इत्यादिकमित्यादि प
देनगुरोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमनेनतादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववृत्तिमद्वृत्तयोयावन्तस्तद्वत्वमित्यादेरसूचनं इतिपुच्छलक्षणसमाप्तं अभावबुद्धौप्रतियो
गितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानत्वेनहेतुतायाः स्वयमनङ्गीकाराद्भावार्थमाह विशेषणेति ननुपटत्वेनपटोनास्तीत्यादिबुद्धेः घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमे
वासिद्धमतआह अभावेत्यादि नास्वातन्त्र्येणेति नघटत्वादेःप्रतियोगिवृत्तित्वमविषयीकृत्येत्यर्थः तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गकाभावप्रत्ययस्यतादृशसम्बन्धेनतद्धर्म
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमादितिभावः ननुतद्घटत्वेनघटोनास्तीत्याकारकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षेव्यभिचारान्नोक्तनियमइत्यतआह घटोना
स्तीत्येवेति तथाच विशेषधर्मेणसामान्याभावोप्रसिद्धएवतद्व्यक्तित्वेनघटोनास्तीतिप्रतीतेः घटेतद्व्यक्तित्वाभावमात्रावगाहित्वात्तत्रहेत्वभावादावेवनव्यभिचारः अन्य
थासामान्यरूपेणविशेषाभावस्यापिस्वीकारापत्तेर्वाच्यत्वेन घटोनास्तीत्यपिप्रत्ययप्रसंगादितिभावः प्रकृतेयोजयति तदिहेति इहघटत्वेनपटोनास्तीत्यभिलापस्थले त
स्यव्यधिकरणधर्मस्यअथवगाहत्तइति व्यधिकरणधर्मेणविशिष्टप्रतियोगिनमित्युक्तेनान्वयः नचतत्तइति प्रमायाएवार्थसाधकत्वादितिभावः ननूक्तव्याप्तावप्रयो
जकत्वाद्घटत्वादेः प्रतियोगिवृत्तित्वमनवगाह्यापितदवच्छेदकत्वावगाहिप्रत्ययसंभवाद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः सोस्तीत्यतआह यदिपुनरितिस्वरसवाहि य
थार्थः सचपटेघटत्वमनवगाहतएवसंभवतीतिभावः घटत्वेनपटोनास्तीत्यादिपदेनघटत्वेनद्रव्यन्नास्तीद्रव्यत्वेनपटोनास्तिइत्याद्यनुभवस्योपग्रहः तुल्ययुक्त्या
तदवृत्तिधर्मेणतस्यैवविशेषरूपेणसामान्यस्यरूपेण च विशेषस्याभावेबाधकाभावादितिध्येयम् घटत्वेनघटोनास्तीतिपाठेघटत्वेनत्यस्यघटत्वविशिष्टेनेत्यर्थः तेनत
द्रूपेणप्रतियोगिव्यशेघटत्ववत्तामनवगाह्यजातेसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षएवोक्तनियमस्यव्यभिचारोदर्शितः तादृशाभावेतिस्वसमनियतान्यधर्माव
च्छि